№ 6 (147) XIV ՏԱՐԻ ՅՈՒՆԻՍ 1904

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

„ԴԱՏԱՐԿՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ"

Սասուն — առանց Հայերի։

Ահա „փադիշահական" ծրագիրը Եըլդըզ-Քէօշկի մենակեցի, մշակուած պարսպապատ պալատի մահաշունչ սենեակներում, ծրարկուած ստրուկ փաշաներին գործադրութեան համար։

Դեռ երկու ամիս առաջ, երբ առաջին անգամ հրապարակ եկաւ այդ դժոխային մտադրութեան յղացումը թագակիր ոճրագործի գլխի մէջ, դարձեալ գտնուեցին մ ի ա մ ի տ ն ե ր, ի հարկէ մեծ մասամբ „քաղաքագիտութեան և քաղաքական կշռադատութեան" շրջանակներում, որոնք փորձեցին գրչով և լուրերով հանգստացնել և հաւատացնել, որ եւրոպական պատժի հեռանկարի դիմաց կարմիր սուլթանը չի յանդգնի այդ քայլն անել, չի համարձակուի այդ աստիճան ըմբոստանալ մարդկային արդարութեան պահանջների դէմ։ Փաստերը այդ էլ հերքեցին։

Եւ այդ հերքման հետ միասին, լուրերի և խաբերիների այս յուզիչ օրերին, ապստամբութեան խրախուսիչ փաստերի կողքին՝ անհաւատալի համարձակութեամբ իրան թագցնող վարագոյրն է պատռում այն ծրագիրը, որը նոյնիսկ կոտորածների պատմագրութեան մէջ պիտի համարուի բացառիկ։

„Սրով ու կրակով դատարկուող Սասունի քանդած գիւղերը — ասում է երկրից եկած նամակը — կ'ուզեն տալ քուրդ ցեղերուն որպէսզի բարձր և ամուր լեռներու լանջերուն այլևս չբուրէ ազատութեան շունչը, իսկ Դաշտի հողերու մի մասով կ'ուզեն խաբել հալածական լեռնականները, դրուած այսօր երկու կրակի մէջ"։

Զարհուրելի, վայրագ բռնութիւն։

Նա տանել համբերել չէ կարող թէ բողոքողներին, որոնք գլուխ ծռել չեն ուզում ստրկացնողի եաթաղանի առջև, և թէ այն լեռներն ու լանջերը, ուր ազատասէրի գլուխը նոյնքան հպարտ է և բարձր, որքան ազատ լեռների կատարն ու գագաթը։ Սասունցին ատելի է, որովհետև բողոքող է։ Ատելի է ինքը Սասուն, որովհետև բոյնն է բողոքի, արծուաբերդը գոռոզ ազատութեան։

Աւելի ևս։ Ատելի է ինքը հայը և Սասունից շատ հեռու, գաղոր այն կէտերում, ուր նա՝ յոգնած իր ծանրակ պատմութեան լծկան էջերից, վիրաւորուած այն ստորացնող ածականներից, որ դրոշմում է նրա ճակատին և՛ պատմագիրը, և՛ հարևանը, և՛ օտարը, փորձում է ուժին ուժով պատասխանել, բռնութեանը հակադրել դիմադրութիւն, ազատութեան շաւիղ բանալ այն վայրերում, ուր բարձր իգլուխ թագաւորում է մահաշունչ բռնութիւնը։

—

Եւ որքա՜ն նման և համերաշխ են հալածանքի ձեռնարկների մէջ հայատեաց քաղաքականութեան գայիսոնակիր զոյգ-ներկայացուցիչները։ Այնտեղ, Արևան երկրի ծոցում, մահմէդական բռնաւորը Սասունն է ուզում դատարկել նոյն ծրագրով, ինչ 1896-ին Զէյթունը կամ 1897-ին Վասպուրականը. իսկ սահմանագծի միւս կողմը, Մասիսի շրջականերում, քրիստոնեայ Միապետը իր լիազօրների թաթերով Արարատեան դաշտը հայերից „մաքրելու" ձեռնարկի վրայ է վարժութիւններ անում — ամենապատահով միջոցը ռուսական տիրապետութեան։ Մի տեղ „անհանգիստ" հայի տեղ մարդակեր քիւրդը պիտի նստէ, իսկ միւս տեղ՝ „ուղղափառ տգիտութիւնը", այդ դժբախտ պատուանդանը ցարերի տիրապետութեան...

Ի՞նչ է անունը այդ „ներդաշնակ" ծրագրի, մշակուած երկու մայրաքաղաքներում, թէև միմեանցից շատ հեռու և ըստ երևոյթին շատ տարբեր, բայց „հոգով և սրտով" այնքա՜ն նման, այնքա՜ն համերաշխ...

Հ ա յ ա ս տ ա ն՝ ա ռ ա ն ց Հ ա յ ե ր ի — ահա այդ անունը, արդէն ընտանի հայութեան ականջին, երբեմն ահաւոր ու սոսկալի, բայց այժմ... այժմ արժանի հեգնութեան և նոյնիսկ արհամարհանքի։

Անցան ահաւոր ժամանակները և անցան անդարձօրէն, վերջնականապէս։ Ժամանակը դաւաճանեց ազատութեան թշնամիներին։ Բռնապետութիւնը սխալւում է սահմանի թէ այս և թէ այն կողմը։ Անցան պ ա տ մ ա կ ա ն այն շրջանները, երբ կարելի էր սպանել հայութիւնը, երբ բռնութեան հարուածների տակ նա կարող էր մեռնել, իբրև մի հիւանդ, որ աւանդում է հոգին խոր քունի մէջ՝ առանց զգալու ողբերգական րոպէն, նրա սկիզբն ու վախճանը...

Պատմական փորձանքի այն սև օրերը, երբ ժողովրդական ոգին մ ր ա փ ա ծ էր, և ազգերի վրայ, ինչպէս ստեղծագործութեան առասպելներն են երգում, շրջում էր բռնութեան-արարչի ոգին՝ ամենակարող և ամենուրեք, անդառնալի են այլևս։ Հասան զարթնումի օրերը։ Ժողովուրդները տրորեցին քնաթաթախ աչքերը, շտկեցին իրենց մէջքերը։ Հայութիւնը նետուեց կռուի մէջ. ազատու-

թիւնը իր հերոսներն ունեցաւ և նրա անունով թափուեց այն արիւնը, որից երբեմն սոսկում էին ստրուկ նախահայրերը։

Եւ ոլքա՜ն զոհեր, ոլքա՜ն զոհաբերութիւններ եղան այդ բազմախորհուրդ պատմական րոպէն անվտանգ անցնելու համար։ Մեր քաղաքական գետանցի տանջանքները՝ նմանը չունին, և ոչ էլ թիւ՝ մեր զոհերը։ Անցեալի դիմաց՝ այժմեանները թեթև են, ինչպէս արկածները՝ աղետների դիմաց։ Թող թշնամին այդ լաւ յիշէ...

—

Զոհերը քիչ չեն, ճշմարիտ է, բայց շատացան և կուսողները։ Դիմադրութեան շունչը, որ անցեալում սահմանափակուած էր փոքրաթիւ ըմբոստ գլուխների մէջ, ինչպէս բացառիկ երևոյթ, այժմ դառնում է ընդհանուր, համատարած, գլխաւոր յատկանիշը ժողովրդական մտածողութեան։ 1894-ին Ցալորիկի ապստամբութեան հոգին և մարմինը յեղափոխական եկեղ ուժերն էին։ Ներկայ թուին, տասն տարի անցած, նրանց միացաւ ժողովրդական մասսան, երէկուան ստրուկը, ազատութեան սեղանին զոհ բերելով ոչ միայն իր ապրուստն ու ապահովութիւնը, այլև իր ու ընտանիքի գոյութիւնը։

Թող թշնամին այդ էլ յիշէ։

Եւ թող չմոռանան բռնութեան զոյգ ներկայացուցիչները, որ յորդառատ արեան մէջ ծլած և արդար վրէժի շունչով կենդանացած կռիւը խոր արմատներ է նետում ամէն կողմ և ամէն ուղղութեամբ։ Մի տեղ իբրև հայամակեդոնական դաշնակցութիւն, մի այլ տեղ իբրև համերաշխ գործակցութիւն հայ և ռուս յեղափոխականութեան, երրորդ կէտի վրայ համերաշխութիւն միմեանցից շատ հեռու, ցայժմ մէկ մէկի անծանօթ ազգերի մէջ, համերաշխութիւն, որ ստիպում է ձեռք ձեռքի տալ հայրենիքով և անցեալով տարբեր, բայց քաղաքական դժբախտութեամբ վիճակակից ազգերին, որոնք բոլորն էլ, յոգնած անվերջ դժբախտութիւններից, սրբազան յափշտակութեամբ կռուի դաշտն են նետուել, նպաստելու այն ըէժիմի կործանման, որի քուրմը մի մայրաքաղաքում ցարն է, միւսում՝ սուլթանը, որը մի տեղ ծնում է Զէքի-փաշա, միւս տեղ՝ Բօբրիկով, մի պալատի մէջ՝ Նազըմ, միւսում՝ Պլէվէ, մի նահանգում՝ Գոլիցին, մի այլ վիլայէթում՝ Ֆէրիտ-բէյ, ռէժիմ, որ պարբերաբար ստեղծում է արեան և արտասուքի հանդէսներ, — Սասունը Հայաստանում, Սև աղետը Լեհաստանի ծոցում, բանտորական կոտորածները ռուսական քաղաքներում, Ցունիսեան վշտերը Կովկասի մէջ, ֆինլանդական սուգը վճիտ լճերի երկրում...

Սակայն յաւիտենական չեն այդ սուգն ու արիւնը։ Վաղուան օրը — այդ ամէնքս ենք նախազգում — պատրաստում է մի մեծ, հուժկու, սասանեցնող, մեծադղորդ կործանումն, որի աւերակների տակ շատերը և շատ բան պիտի թաղուի։ Որի՞նը պիտի լինի այդ։ Արդեօք՝ ժողովուրդների՞նը, թէ՞ դրանց մէջքերին, ինչպէս հաստատ պատուանդանի վրայ, թառած քուրմերինը։

Այդ կը տեսնենք։

Ո՞վ կը դատարկուի. — արդեօք բռնութեան դէմ ըմբոստացող երկիրնե՞րը՝ իրենց ժողովրդներից, թէ՞ ապատասէր ժողովուրդները՝ բռնապետներից, որոնք իրենց փրկութիւնը որոնում են ամայութեան ու աւերակների մէջ — հայրենիքը ոչ թէ մարդոց, այլ սողունների։

Այդ էլ կը տեսնենք։

ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

(ՍԵՓԱԿԱՆ)

ՄՈՒՇ, 8/21 մայիսի
(Թիֆլիզի զօով)

Նոր մանրամասներ ապրիլի 22-ի բռնութիւնների մասին։ Կէլի ապաստանած անզէն ժողովուրդը ենթարկուեց գազանային յարձակումների։ Շատերը ստիպուեցին փախուստ տալ՝ մի մասը դէպի Անտոք, Կեփին և Խրշիկ, միւս մասը դէպի Մշոյ դաշտը։ Թիւրքաց զօրքերը շարունակեցին հալածել և կոտորել կանանց ու երեխաներին։ Հալածական ժողովուրդը մի քանի տեղ հերոսական դիմադրութիւն ցոյց տուեց, բայց բաւականաչափ ռազմամթերք չունենալով, տեղն տուեց բռնի ուժին։

Ցալորիկը, որտեղ համախմբուած էին 12 գիւղերի բնակիչները և որ պաշարուած էր քիւրդ հրոսակախմբերով, ապրիլի 24-ից սկսած մինչև մայիսի 6-ը դիմադրեց թշնամուն ամենայն տոկունութեամբ։ Այդ օրը քրդերը մեծ օգնութիւն ստացան կառավարութիւնից զէնքով ու զօրքով, և այդ պատճառով դիմադրութիւնը դարձաւ անհնարին։ Գիւղը վերցնելով՝ արիւնարբու թշնամիները սոսկալի բռնութիւններ գործեցին և տները ենթարկեցին հրդեհի ու թալանի։

Սասունի 15,000 բնակիչներից հազիւ 1,500 կանայք և երեխաներ են բերուած Մուշ։ Կոտորածների թիւը դեռ ճիշտ յայտնի չէ։ Կուսող տարրը թաղնուած է լեռների մէջ։ Հաւատարիմ իր կոչման՝ նա հերոսաբար դիմադրում է թշնամուն և կարելին չափ հսկում է ժողովրդի անզէն մասի պաշտպանութեան վրայ։ Առանձին հմայքով պէտք է յիշատակել Սասունի ժողովրդի տրամադրութիւնը. զէնք կրելու ընդունակ բոլոր տարրերը մերիններին հետ են և կռուում են անգնահատելի հմտութեամբ ու քաջութեամբ։ Ընէ՞ծք սակայն զէնքին, որ պակասում է։

Թիւրք կառավարութիւնը քրդերին է յանձնում հայ գիւղերը աւերելու գործը։ Սասունը վերջնականապէս դատարկելու ծրագրի իրագործումն է այդ,

կարգադրուած կենտրոնական կառավարութեան կողմից:

Խմբապետ Անդրանիկ և Սասունի յեղափոխականները ամրացել են լեռների մէջ: Թիւրքաց զօրքերը շարունակում են իրանց արշաւանքը նրանց դէմ: Սպասւում է մեծ ընդհարում:

ԹԱՒՐԻԶ, $^{9}/_{22}$ մայիսի

Ռուս-թիւրքական սահմանագլխի քրդերը անհանգիստ տրամադրութեան մէջ են: Իմացանք հաստատ աղբիւրից, որ սահմանագլխի ռուս պաշտօնեաները գաղտնի միջոցներով գրգռում են քրդերին և թիւրքերին հայերի դէմ: Սասունի դէպքերի մասին ռուսաց իշխանութիւնները անընդհատ տեղեկութիւններ են ստանում կաշառուած քրդերի միջոցով:

ԹԱՒՐԻԶ, 1 յունիսի

(Հնդա-եւրոպական գծով)

Մուշից հաղորդում են վրդովեցուցիչ լուրեր կառավարական բռնութիւնների մասին: Սուլթանի հրամանով տեղական փաշան և զինուորական հրամանատարը պատրաստում են կոտորած: Սասունից եկող լուրերը աւելացնում են կովկասահայերի յուզմունքը: Լուր կայ, որ սահմանից նոր խմբեր են անցել: Սահմանագլխի պահակների թիւը աւելացրած է:

ԹԻՖԼԻԶ. 29 մայիսի

(Թաւրիզի գծով)

Ոստիկանութիւնը շարունակում է դուրս քշել թիւրքահայերին: Փաստ չկայ, բայց կասկածը օրէցօր զօրեղանում է: Դէպքեր են եղել, երբ հազիւ մի օր ժամանակ են տուել՝ գործերը կարգադրելու համար: Հաստատ լուր կայ, որ ռուսաց հիւպատոսները՝ Մարսէյլ, Ալեքսանդրիա, Նիւ-Եօրք և այլ տեղեր հրաժարւում են վ ի զ է անել Կովկաս անցնել ցանկացող հայերի անցագիրները: Ոչ-ռուսահպատակ հայերին չեն թոյլ տալիս Ռուսաստան մտնել: Վիճակը անտանելի է:

ԹԻՖԼԻԶ, 2 յունիսի

(Հնդա-եւրոպական գծով)

Ռուս-թրքական սահմանագլուխն են ուղարկւած, Կարսի մօտ, մի քանի օֆիցերներ և երկրաչափներ, քաղաքական ծրագիրներով: Նրանք պատրաստւում են անցնել սահմանը: Յարաբերութեան մէջ են քիւրդ և թիւրք ազդեցիկ անձանց հետ: Սասունի դէպքերը նրանց յատուկ ուշադրութեան նիւթն է: Կարսի նահանգապետը նոյնպէս գնաց սահմանագլուխ: Նպատակը անյայտ է: Ոստիկանութիւնը լուր է տարածում, որ նահանգապետի գնալու նպատակն է ձերբակալել հայ կամաւորներին, որոնք՝ թւով 600, խմբւած են սահմանագծի վրայ: Դա պատրւակ պիտի համարել: Ձերբակալութիւնները խստօրէն շարունակւում են:

ՈՒՐՄԻԱ, 3 յունիսի

Ռուս-թիւրքական սահմանագլխին երևացել են բաւական էմիսարներ, ուղարկւած թիւրքաց կառավարութեան կողմից, գաղտնի պրօպագանդի համար: Լուր եկաւ, որ մի փոքրիկ ընդհարում է տեղի ունեցել թիւրք ջանբեգարների և սահմանապահ ռուս զինւորների միջև: Ռուս իշխանութիւնները կալանաւորեցին մի քանի թիւրք պրօպագանդիստներ, որոնցից երկուսը մոլլաներ են:

ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

(Նոր մանրամասներ)

Սասուն, 17 ապրիլ

Նախորդներով գրած եմ արդէն մարտ 31-ի և ապրիլ 11-ի ճակատամարտներու առթիւ, ինչպէս նաև ապրիլ 13-ի ահեղ կռւի մասին: Այս օր ալ, խոստմանս համաձայն, աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն կուտամ վերջին, այն է 13-ի ճակատամարտի մասին:

Ապրիլ 11-ի կռւին կը մասնակցէին քրդեր, ձիաւոր ոստիկաններ և զօրքերը: Ապրիլ 12-ին Բաղէշի կուսակալը իր հետ ունենալով 5 թնդանօթներ և ստւար թւով զօրքեր, ինչպէս նաև Մշոյ և Բաղէշի առաջնորդները և երևելիները, կուգայ Լաճըկանցիք: Օրեր առաջ արդէն լուր տրւած էր, թէ կառավարութիւնը նախ բանակցութեան պիտի մտնէ, բայց կուսակալի մարդիկ կրնան խաբէութեամբ յանկարծակիի բերել յեղափոխականները և Սասնոյ ժողովուրդը: Կուսակալի այս դիտումներուն հաստատութիւն կուտային նաև իր հետ բռնի կերպով բերւած անձերը և թնդանօթները:

Ապրիլ 12-ի իրիկուան, ժամը 10-11, կուսակալի կողմէ իբր պատգամաւոր Սէմալ կուգայ Ս. Յովհաննէսի վանահայր Առաքել վարդապետը: Սա իր հետ կը բերէ պատրիարքին կոնդակը և Մշոյ առաջնորդարանի գրած ապրիլ 10 թւակիր գիր մը, որուն տակ ստորագրած էին Մշոյ և Բաղէշի առաջնորդները, Առաքել վարդապետ և Մշոյ քաղաքական ժողովոյ անդամները: Այս գրոյն բովանդակութիւնը այն էր, թէ յեղափոխականները անձնատուր ըլլան և ապահով դառնան տեղերնին, իսկ տեղացի ժողովուրդն ալ ամէն կերպով հպատակի կառավարութեան և սպասէ անոր շնորհներուն. հակառակ պարագային՝ կառավարութիւնը խիստ միջոցներու պիտի դիմէ:

Սէմալ կը գտնուէին իրենց խմբերով Հրայր և Անդրանիկ, մաս մըն ալ շէնըքցի, ալիանցի, կէլիէկուզանցի և ախպիի իշխաններ: Ասոնք պատգամաւորին կը պատասխանեն, թէ „անմիջապէս չեն կարող պատասխանել, քանի որ իրենց ընկեր Վահան կը գտնուի Տաղվըներ և մաս մըն ալ իշխաններ ներկայ չեն. պէտք է բոլորը հաւաքուին տեղ մը գիշերը և կամ յաջորդ օրը, ժողով մը կազմեն, պատասխանը պատրաստեն և զէնքը ճամբու դնեն“: Պատգամաւորը կը մնայ:

Անմիջապէս Հրայր, Անդրանիկ և տեղացի իշխաններ ժողով մը գումարելով, կ'որոշեն յաջորդ առաւօտ Գեղաշէնի մէջ ժողով մը կազմել. բայց որովհետև իրենց անձնատւութեան պատասխանը մերժողական պիտի ըլլար, կ'որոշեն պատասխանելէ վերջ Ալիանքի, Սէմալի, Գեղաշէնի, Շուշնամերկի, Տաբըքի, Իրիցունքի ևն գիւղերու ուժերը և ժողովուրդը հաւաքել Կէլի, բոլորը մէկտեղ, և թշնամւոյն գալստեան սպասել: Այս բոլոր գիւղերը կրակի կը տրւին: Անդրանիկ գիշերով կը մեկնի դէպի Տաբըք, մաս մը զինւոր կուղարկէին Ալիանցիք և մաս մը ժողովուրդ ալ իրենց գիւղերը:

Գիշերով լուր կը տրւի Վահանին, որ հասնի շուտով Գեղաշէն: Վահան 13-ի առաւօտ կանուխ կը հասնի Գեղաշէն և տեսնելով որ մարդ չկայ, անմիջապէս լուր կուտայ Սէմալ և Տաբըք, որպէս զի շուտով հասնին և՝ մինչ կըսպասէ ընկերներու գալստեան, ահա անոնց տեղը հրացանի ձայներ և օգնութեան կոչեր է որ կը լսէին... Վահան անմիջապէս իր քով եղած մի խումբ զինւորները

քանի մը գիւղացիներու հետ կ'ուղարկէ օգնութեան ու ինքն կը բարձրանայ Շուշնամերկի գլուխ և միւս կողմէն ալ լուր կը ղրկէ Անդրանիկին, որ օգնութեան հասնի Սեմալի։ Գելաշէն գիւղն ալ կը վառուի։

Առաւօտեան ժամը 1-ին, Հրայր՝ Սեմալի մէջ հարկ եղած կարգադրութիւններ ընելէ վերջ, երբ կը պատրաստուի մեկնիլ Գելաշէն, կը նշմարէ, որ թիւրք բանակներ Մերկէմօզանի ճամբով առաջ կուգան։ Մերոնք նախ կը կարծեն, թէ ցոյց մըն է այդ, բայց յետոյ կը համոզուին, որ կատարեալ շարժում մըն է և կը յառաջանան Շէնըքի միջով դէպի Սեմալ։ Անմիջապէս կրակ կուտան Սեմալն ու Դաշտակը և խումբ մը յեղափոխականներ ու ներկայ գտնուող ժողովուրդ երկու մասի կը բաժնուին,— մէկ մասը Սեպուհի և Մուրադի հետ կը բռնեն Բլրիկ, իսկ միւսը՝ Հրայրի առաջնորդութեամբ՝ կը բարձրանան գիւղի վերևի քարերը և կը պատրաստուին դիմադրութեան։ Կուսակալը իրարու ետևէ հինգ անգամ թնդանօթներ արձակել կուտայ Սեմալի վրայ և զօրքերը երկու խումբի բաժնուած՝ կ'արշաւեն դէպի Սեմալ։ Թէև մեր տղայոց դիրքերը անյարմար էին և իրենց թիւը շատ նուազ թշնամու ահագին բազմութեան ու բանակներուն հանդէպ, բայց որպէս զի Սեմալի ժողովուրդը կարող ըլլայ իր կնիկ ու ճիժերը ապահով կերպով անցնել Կէլին, կը ջանան կասեցնել զօրաց ընթացքը։

Երկու կողմէն խիստ հրացանաձգութիւն կըլլայ. թընդանօթները անգամ մըն ալ կ'որոտան և մեր զինուորներ՝ կռւին սաստկութիւնը և դիմադրութեան դժւարութիւնները տեսնելով, ալ չեն ուզեր երկար մնալ և—մանաւանդ Սեմալի կանայք ու երեխայք ալ արդէն բաւական ապահով ըլլալով—դէպի ետ կը քաշուին, սարի վրայ դիրքեր բռնելու ու կռիւը շարունակելու նպատակով։

Թշնամիին անհամար զօրքերը և քրդեր (10-12,000), մեր կռւողները իրարմէ կը բաժնեն։ Սարերը ձիւն, դիրքը անյարմար, բայց մեր կտրիճները առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, պաղարիւնութեամբ կը շարունակեն կռիւը զանազան կողմերու վրայ։ Կռիւը կ'երկարի Մխիթարայ խորէն մինչև Ալիանցոց գլուխը։ Անձրևի պէս կը տեղայ գնդակները և թնդանօթները անընդհատ կ'զչզչան։ Գլուխն գնդակի հարուած մը ընդունելով՝ Զայի մէջ կը նահատակուի մեր անփոխարինելի ընկերը՝ Յեղափոխութեան անվհատ Առաքեալ՝ ՀՐԱՅՐ (Արմենակ Ղազարեան — Դժոխք)։ Անկից քիչ մը վերջ կը նահատակուի Սեմալցի ԿՐՊՕՆ զինուոր ՄԱՐՏՕՆ ալ ոտքէն վիրաւորուած՝ կը մնայ իր տեղը։

Կռւողներէն մաս մը Զայի վրայով կ'ելնեն Կէլիի կողերը, որոնց ետևէ կը խուժէ նաև զօրքն ալ։ Մինչև այս կէտը՝ պատերազմը մեզ համար աննպաստ կը դառնայ։ Բայց երբ չորս կողմէն, Անդրանիկ իր խմբով և ուրիշ խմբապետներ կը հասնին օգնութեան, մեր կռւողները նոր ուժ առնելով՝ թշնամիին կողմերը կը դառնեն և աւելի կատաղօրէն կը յարձակին զօրքերի վրայ։ Խուճապ մը կըսկսի զօրաց և քրդաց մէջ. կըսկսին փախչիլ դէպի ետ։ Մաս մը զինուորներ կը մնան հովիտի մէջ և անխնայ կը կոտորուին։ Միւսներ ցիրուցան կըսկսին փախչիլ, հայեր կը խուժեն անոնց ետևէն, կը վռնդեն դէպի Զայը, բայց անկից ալ վար՝ դէպի Շէնըքի և Սեմալի աւերակները։ Իրիկուան ժամը 12-ի մօտերը կռիւը կը վերջանայ։ Մեզմէ նահատակուած են, բացի ՀՐԱՅՐԷՆ և զինուոր ՄԱՐՏՕԷՆ, ժողովուրդէն ևս 7-8 անձեր, քանի մըն ալ վիրաւորեալ ունինք։ Թշնամիէն ընկած են շատ, լոկ պատերազմի դաշտի վրայ թողած են 30-է աւելի դիակներ և հետերնին առած են ալ աւելի։ Կորուստ ունինք մէկ մօսին և երկու պէրտանկայ, փոխ թշնամիէն բերինք 18 մավզէր, իրենց փամփուշտներով։

Ապրիլ 14-ին թշնամին նոր զօրքեր բերել տւաւ Մուշէն։ Ապրիլ 15-ին 200-է աւելի զօրքեր ու քրդեր արշաւանք գործեցին Կէլիէկուզանի ձիւղ եղող Մէրկէր գիւղը, սակայն վայրկեանի մը մէջ ցիր ու ցան ըրինք։ Իշխինձորն ալ վառւեցաւ և գեղը պարպւեցաւ։ Տիարբեքիրէն զօրքեր եկան և բանակ դրին հոն. կըսպառնան Տալւորիկի վրայ արշաւել։

Ապրիլ 16-ը անձրևոտ ըլլալով՝ խաղաղ անցաւ. Ապրիլ 17-ն ալ խաղաղ անցաւ, միայն թէ նոր բանակներ հասան Մուշէն։ Բանակը կը թանձրանայ։ Նոր և մեծ արշաւանք մը մօտալուտ է։

ՎԱՀԱՆ

ԿԷԼԻԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Մուշ 24 ապրիլ

Ապրիլ 20-ի գիշերն էր, որ թիւրք զօրքը և քիւրդ աշիրէթները ահագին բազմութեամբ յարձակում գործեցին Կէլիի վրայ, որ արդէն պաշարուած էր 10-12 լեռնային թնդանօթներով։ Առաւօտեան ժամը 7-էն սկսեալ թնդանօթները կ'որոտան և հրացանաձգութիւնը քիւրդերու և թիւրքերու կողմէն կը շարունակւի մինչև երեկոյ։ Հայերը—ժողովուրդ ու ֆէդայիները— դիւցազնաբար դիմադրեցին։ Առաջին օրը իրենց դիրքերը պահեցին, բայց երբ թշնամին յաջողեց գրաւել Շէնըք և Սեմալ գիւղերն ու հանդիպակաց բլուրները, այն ժամանակ մերինները ստիպւած եղան յետ նահանջել։

Ապրիլ 21-ին նոյն սաստկութեամբ երկրորդ յարձակում տեղի ունեցաւ։ Նախորդ օրը 125 և երկրորդ օրը 230-է աւելի թնդանօթի ռումբեր ձգեցին պաշարւած հայերու վրայ և բաւական վնաս պատճառեցին։ Թշնամուն կորուստները աւելի եղած են։ Ամսի 21-ին թիւրք բանակը աւելի յառաջացաւ։ Հայ խմբապետները ուժովցուցին իրենց պաշտպանողական միջոցները, բայց թնդանօթներու գործած աւերը այլ կերպ վճռեց խնդիրը։ Աւերմունքը մեծ էր։ Համախմբւած 20,000-ի չափ կիներու, երեխայոց, ծերերու, հիւանդներու լացն ու կոծը՝ անտանելի էր։ Այդ աննկարագրելի տեսարանի հանդէպ՝ բոլոր ողջ մնացած տղամարդիկ, ինչպէս և պետերը՝ Վահան, Անդրանիկ, Գէորգ՝ և իրենց խմբերը ռազմական ուժերը ձեռք առած կը բարձրանան դէպի Անտոքի գագաթները։ Ուրիշներն ալ զանազան բարձրութիւններու դիմեցին։ Չենք գիտեր սակայն, թէ ինչպէս պիտի դիմանան ձիւնապատ սարերու վրայ, առանց պատսպարանի և մանաւանդ ուտեստի պաշարի։ Թշնամին կը շարունակէ հետևիլ անոնց։ Վերջին երեք օրերու մէջ բնաւ լուր չկայ Սասունէն, որովհետև հաղորդակցութիւնը դադրած է այդ կողմէն. նոյնիսկ դաշտի մէջ գիւղէ գիւղ հաղորդակցութեան դիւրութիւն չկայ։

Սասունի վերջին կռիւներու զոհերու թիւը դեռ յայտնի չէ, դեռ չէ ճշդւած։ Մերիններու կորուստը թւով աննշան է,— կորսնցուցինք, սակայն, թանկագին ՀՐԱՅՐԸ, որի կորուստը շատ մեծ վնաս մըն է Սասունի յեղափոխական գործին։

Երէկ և այսօր սկսան Մուշ բերել Կէլիի ջարդ ու կոտոր ժողովրդի փշրանքները՝ պառաւներ և երեխաներ՝ մերկ, բոբիկ, անօթի, ըլկւած։ Իրենց ամէնու երեսին մահւան դալուկն է նկարւած։ Հարիւրներով կը բերեն ասոնց, շրջապատուած ոստիկաններով և թիւրքերով։ Ողորմելիներուն քշելով կը տանեն կառավարութեան դուռը և արգելքի ներքև կը դնեն, ամէն հաղորդակցութենէ զուրկ, հիւանդ, անօթի... Չեն թողներ ոչ կանանց, ոչ երեխայոց՝ հայոց թաղեր հաց մուրալու. անօթի և սովամահ պիտի կորչին. կորովիներ կան, որոնք կը փորձեն դիմումներ ընել։ Արդէն հայոց թաղի մէջ տուն մը վարձւած է և կ'ուզեն հոն ղետեղել մաս մը։ Հաղորդակցութենէ զուրկ կը պահեն բոլորին, որպէս զի անցքերու մասին տեղեկութիւններ չտարածւի հայ ժողովրդի մէջ։

ԿՈՄԻՏԷ

ԴԷՊԻ ՏԱԼՒՈՐԻԿ

Մուշ, $^{2}/_{15}$ մայիս

Գրեցինք ձեզ արդէն ապրիլ 20-22-23-ի արիւնահեղ կռիւներու մասին, որոնք պատահեցան Սասուն, ինչպէս և Կէլիէկուզան գիւղը ապաստանած ժողովրդի ու յեղափոխականներու դէմ՝ 12 վաշտ զօրքերու և բիւրաւոր քիւրդ աշիրէթներու յարձակումներու մասին։ Մերինները, արդարև, մինչև ապրիլ 20, դիւցազնական դիմադրութիւն ցոյց տւին, մէկը գրեթէ 2-300-ի դէմ։ Բայց վերջ ի վերջոյ թուրքերու անհամեմատ բազմութիւնը և մանաւանդ հազարաւոր պայթուցիկ ռումբերը, որոնք եթէ չգործէին, պիտի ոչնչացնէին Կէլիի մէջ համախմբւած Սասունի 45 գիւղերու ժողովուրդը՝ այր, կին ու երեխայ—ստիպեցին յետ քաշւիլ։ Նախ գաղտնի ճանապարհներով, գիշերը փախցուցին կանանց ու երեխաներու բազմութիւնը, ետքն ալ՝ իրենք հեռացան, թէև ռումբերը կարկուտի նման կը թափէին։ Որպիսի տանջանքներ...

Բայց ուր գնային, ուր ապաստանէին, — ամէն կողմ կրակ, ամէն կողմ թշնամին։ Խմբապետ Վահանի արած կարգադրութեամբ՝ հայ զինւորներու խմբերը կ'ուղեկցէին անպաշտպան կանանց և երեխաներուն, առաջնորդելով անոնց դէպի Հիւսիս կամ դէպի Շատախ։ Սասունցի կիներէն և երեխաներէն շատ կորուստ կ'ըլլայ մինչև որ կը հասնին այդ վերջին կէտին։ Շատախի մէջ կիները պաշտպանող տղայք կռւի կը բռնուին քիւրդերու հետ և կը յաջողին զանոնք ցրւել, թէև երկու կողմէն ալ շատ մեռնողներ կ'ըլլան։ Բօք, Կրմաւ և այլ մի երկու գիւղերու հայերէն մասը մը անմտութեամբ և յիմարաբար պատրկանցի քիւրդերու կը դիմեն անձնատուր ըլլալու, որպէս զի պաշտպանւին և... կը կոտորւին...

Մեծ աղէտներու է հանդիպեր ժողովուրդը նահանջի ատեն։ Կամուրջէ մը անցնելու ժամանակ՝ գիշեր ըլլալով, տասնեակ կիներ, երեխաներ ու ծերեր վար են գլորւեր ու խեղդւեր։ Սասունցի ժողովրդի մեծ մասը ապաստաներ է Տալւորիկ. անոնց հետ են Վահանը, Անդրանիկը, Գէորգը, մեր զինւորներու կէսին հետ։ Բոլորն ալ ամրացեր են Տալւորիկի Կ ո շ ի կ կոչւած ամուր լեռը։ Ցաւալի է, որ Կէլիէն հեռանալը այնքան աճապարանքով է կատարւեր, որ չեն կարողացեր գիւղը վառել և առոր համար հոն մթերուած պաշարները (ալիւր, կորեկ, չորցրած հացեր; նոյնիսկ ռազմական նիւթեր) թշնամու ձեռքն են անցեր։

Թիւրք զօրքն ու աշիրէթներ բազմաթիւ խմբերով կը խուզարկեն ամէն լեռնային ծակուծուկեր և ուր որ գտնեն անպաշտպաններուն՝ կը սպանեն։ Երկիրն ալ ձիւնապատ ու ցուրտ է...

Ապրիլի 24-էն ի վեր սկսեցին Մուշ հասնել գազանաբարոյ թիւրք ոստիկաններու մտրակներու ներքև՝ Սասնոյ ժողովրդի գերի բռնւած մասը,—կիներ, ծերունիներ, երեխաներ... Մինչև հիմա եկեր են՝ 7-800-ի չափ։ Աննկարագրելի տառապանքներ կը կրեն։ Նախ մէկ երկու օրով անօթի, ծարաւ խոնաւ տներու մէջ կը բանտարկեն, և իբր թէ կը քննեն, ապա կը տեղափոխեն մի այլ խոնաւ տեղ և կը պահեն ոստիկաններու հսկողութեան ներքև։

Տալւորիկ ապաստանող հայերու և մեր զինւորներու վիճակի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ չկան, քանի որ Սասունը պաշարւած է և հաղորդակցութիւնները դադրած են. երբեմն-երբեմն կը լսենք միայն անորոշ շշուկներ։ Կ'երևի թէ ընդհարումներ անպակաս են այն կողմ հայերու և թուրքերու մէջ։ Թշնամին նոր ուժեր հաւաքեց. 4-5 վաշտ զինւոր ևս, որոնք վերջերս հեռաւոր քաղաքներէ եկած էին, Սասուն բարձրացան։

Այժմ մեծ կռիւը Տալւորիկի վրայ է և երկու օրէ ի վեր թնդանօթներու գոռումներ անընդհատ են։ Ապստամբները կը դիմադրեն, և անոնց դէմ անզօր զօրքը հազարաւոր ռումբեր կ'արձակէ անմեղ գիւղերու վրայ։ Մարդախողխող վալին յայտարարել է, որ „ռումբերով Սասնոյ լեռներն անգամ պիտի քանդեմ“...

Եթէ հիւպատոսները ժամանակին չհասնին, կառավարութիւնը Մշոյ դաշտին մէջ ալ աւերումներ պիտի գործէ։ Գրեցինք, որ Բերդակ թիւրք զօրքերու ձեռքով կանայք և մարդիկ սպանւեցան, տուները այրւեցան։ Մեր զինւորներու մի մասը, Անդրանիկի կարգադրութեամբ, Մուշ և Դաշտ իջան, անդէն ժողովուրդը պաշտպանելու քիւրդերու և զօրքերու յարձակումներու դէմ։ Դաշտի մէջ 10 կէտի վրայ, ինչպէս և վանքերու մէջ, թուրք զինւորներ լեցւած են և հետզհետէ նոր զօրքեր կը բերեն. կ'ըսեն թէ, Կրուպի թնդանօթներ շարժման մէջ դրւած են՝ Դաշտին սպառնալու նպատակով...

Այսօր 35-րդ օրն է, որ Սասնոյ մէջ արիւն կը հոսէ. Թիւրք կառավարութեան ծրագիրն էր՝ յարձակումը կատարել օր առաջ, որպէսզի հայերը միջոց չգտնեն Անտոքի անառիկ դիրքերն ապաստանելու։ Այն պարագային յաղթել անկարելի էր...

Ռուս-տաճկական սահմանագլխէն կը հաղորդեն, որ այնտեղ մի քանի ռուս աստիճանաւորներ կը ջանան կաշառել քրդերուն, որ ասոնք Սասուն երթան ու տեղեկութիւններ բերեն այնտեղի գործողութիւններու մասին։ Ամէն կերպ ռուսները կը ձգտեն գրգռել թուրքերուն և քրդերուն հայերու դէմ։

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

(Ուղղած Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին)

„Ապրիլ 10-ին, շաբաթ օր ժամը $9\frac{1}{2}$-ին մեկնեցանք ի Սասուն, վսեմ. կուսակալին հետ, ընկերակցութեամբ Բաղէշի ընդհանուր դատախազին, միւմէյիզին, Մշոյ կառավարչի օգնականին և Բաղէշի իտարէի ժողովոյ երկու հայ անդամներուն։ Նոյն գիշերը իջևանեցանք Ս. Յով-

հանու վանքին ստորոտը գտնուած Հայաբնակ Գըզել Խաչ գիւղը, ուր հասած էին մեզմէ առաջ զինուորական հրամանատար Սալեհ փաշա և զօրաց վաշտեր։ Մուշէն ուղղակի Սասուն բարձրանալու համար ճամբան ձիւնապատ և անանցանելի ըլլալուն՝ հարկ տեսնուած էր Գըզել-Խաչի գծէն վեր ելնել։

„Ապրիլ 11, կիրակի օր ժամը 1-ին խմբովին մեկնեցանք Գըզել-Խաչէն և ժամը 9-ին հասանք Սասնոյ Լաչօքան անուն քրդաբնակ գիւղը։ Հոս հասան նաև Ս. Յովհաննու վանքի վանահայրական փոխանորդ Առաքել վարդապետ Մատագեան, ըստ մասնաւոր հրամանի վսեմ. կուսակալին, ինչպէս և Կինճի վսեմ. կառավարիչը և նոյն գաւառի պատկանեալ Գուլբի գիւղի գայմագամը։ Երեկոյեան նոյն գիւղին մէջ կուսակալէն կանչուելով ի ներկայութեան պատգամաւորութեան անդամոց՝ ցոյց տուեցան 5 վիրաւոր քիւրդեր և քիւրդի մըն ալ դիակը։ Այս մասին թէև տեղեկագիր մը պահանջուեցաւ, բայց մենք միայն տեսանք, ուստի և միմայն տեսած ըլլալնիս յայտնեցինք, առանց երբէք ըսելու թէ որու կողմէն սպաննուած կամ վիրաւորուած են, որովհետև չէինք գիտեր թէ որոնք են սպաննողները։

„Ապրիլ 12, երկուշաբթի օրը, Առաքել վարդապետը՝ ըստ առաջարկութեան հրամանատար փաշային՝ որոշուեցաւ ղրկել Սասնոյ կողմերը գտնուող հայերուն մօտ և ղրկուեցաւ, հետը տանելով Ձեր բարձր սրբազնութեան մարտ 4 թուակիր ընդարձակ գիրը, մեր կողմէ պատրաստած ապրիլ 11 թուակիր յորդորագիրը և նոյն թուականաւ նոյնիմաստ խլատական մը և ձեր հայրական կոնդակներէ մին։ Առաքել վարդապետ ղրկուեցաւ պայմանաւ, որ 6 ժամէն վերադառնայ. սակայն տրուած միջոցը անբաւական էր և մեր կողմէ եղած առաջարկութեան վրայ՝ կուսակալը հազիւ 9 ժամէն վերադառնալու հրաման տուաւ։ Առաքել վարդ. պիտի երթար դէպի Շէնըք և Սէմալ գիւղ, կամ ուր որ կարենար. գտնել, որովհետև չէր գիտցուեր թէ ո՞ւր կը գտնուէին ապաստանեալք և ուր պիտի երթար։

„Ապրիլ 13, երեքշաբթի առաւօտեան ժամը 12-ին, մինչ կըսպասէինք Առաքել վարդ. վերադարձին՝ հրամայուեցաւ մեկնիլ Լաչօքանէն և մեկնեցանք պաշտօնական մարմնոյն հետ. մեր առջևէն գացած էր արդէն հրամանատար փաշան, կայսերական զօրքերուն հետ։ Հապա թէ Շէնըք հասած էինք՝ թնդանօթի գոռումներ լսեցաւ, որուն քիչ մը վերջ յաջորդեց հրացանաձգութիւն։ Կէս ժամէն վերջապէս Շէնըք հասանք։ Այս գիւղը հայաբնակ գիւղ մըն էր. հոս ալ այս գիւղը հայերու կողմէ այրուած ըլլալու մասին մեզմէ յայտադիր մը պահանջուեցաւ։ Մենք յայտարարեցինք, թէ աչքով տեսածնիս միայն կրնանք յայտնել և ըստ այնմ՝ յայտագրեցինք Շէնըքի տունները այրուած տեսած ըլլալնիս և Սէմալին ալ մխալը միայն։ Վասնզի այրողներուն որոնք ըլլալն մեզի անծանօթ լինելուն՝ որոշ բան մը չենք կրնար յայտնել։

„Նոյն օրը Առաքել վարդ. Ձոր գիւղին մէջ հրամանատար փաշային հանդիպելէ վերջ, ժամը 4-ին հասաւ Շէնըք ընդ հսկողութեամբ և բերուեցաւ ուղղակի կուսակալին մօտ, ուր կը գտնուէինք պաշտօնական մարմնոյն հետ և անմիջապէս հարցաքննութեան ենթարկուեցաւ, որ ըսաւ իր իֆատէին մէջ, թէ ղրկած գրերուն ի պատասխան, սպասուած արդիւնքն յառաջ չէ եկած։ Եւ ըսաւ Առաքել վարդապետ, թէ պահ մը կը մտածուէր ղրկուած գրերուն պատասխան տալ գրով, բայց երբ հեռուէն դիտակով կը տեսնուի, թէ զօրքերը տակաւ կը մօտենան իրենց անդադար ու վտանգի ներքև կը համարին զիրենք ալ, Առաքել վարդապետին կ'ըսուի՝ „ելի՛ր գնա՛, ահա՛ զօրքերը գալու վրայ են, ալ ինչ պատասխան է, որ կ'ուզուի“ ելն։ Այս բացատրութիւնը գրի առնուեցաւ և Առաքել վարդ. ստորագրած է։ Ամբողջ մարմնոյն հետ մենք ալ ըլլալնիս ստորագրեցինք յաւելուածով մը։ Ձմռնանք յայտնելու, թէ նոյն օր սկսած հրացանաձգութիւնները մինչև երեկոյ կը շարունակուին։

„Ապրիլ 14, չորեքշաբթի, Ս. Կարապետի փոխ-վանահայր Տ. Վարդան վարդ. Յակոբեան և միաբան Տ. Ստեփան վարդ. Պաղտասարեան, երեկոյեան ժամը 12-ին հասան Շէնըք և յանձնուեցան մեր վրանին։ Այս երկու վարդապետները կուսակալը բերել տուած էր զինուորներու ընկերակցութեամբ։

„Ապրիլ 15-ին հինգշաբթի օր, Վարդան ծերունի վարդապետը հարցաքննուեցաւ և իրը թէ պաշար կը ղրկէ եղեր ապաստանելոց։ Ատոնք ձրի զրպարտութիւններ են, ըսաւ վարդապետը. ասոր վրայ դատախազի վրանը տարուեցաւ և ամէն յարաբերութենէ զրկուեցաւ։ Յետոյ հարցաքննուեցաւ Տ. Ստեփան վարդապետը և զատ վրանի մը տակ բանտարկուեցաւ և միայն յաջորդ առաւօտ արձակուեցաւ։

„Ապրիլ 16-19 անդբաղ մնացինք և հրացանաձգութիւն չլսուեցաւ։ Սակայն ապրիլ 20-ի առաւօտ ժամը 9-ին, բաղխումը, թնդանօթի և հրացանի ձայները Սասնոյ Շէնըք և Սէմալ գիւղերու դիմացի լերանց վրայէն դարձեալ սկսան լսուիլ անընդհատ մինչև 13 ժամ։ Յաջորդ օրը 3½-էն մինչև 7 լսուեցան նոյն ձայները։

„Առաքել վարդապետի վերադարձէն վերջ ուզեցինք դառնալ ի Մուշ, սակայն կուսակալն թող չտուաւ և ժամանակ վաստկելու համար կայսերական պալատ հարցում ուղղեց։ Յետոյ կառավարչի օգնականին հետ լուր ղրկեր էր, որ եթէ մեկնիլ կուզեն, գրաւոր կերպով թող ներկայացնեն, և իր կողմէ խմբագրած գիր մը ղրկած էր ստորագրելու և մեկնելու համար. սակայն այդ գրին մէջ մեր մեկնումի խնդրէն զատ ուրիշ պարագաներ ալ կային, զորս մեր ստորագրութեան ներքև առնել կ'ուզէր կուսակալը։ Խնդրանօք մերժեցինք և միայն մեր մեկնումի մասին գիր մը գրելով ստորագրեցինք և ապրիլ 21 ժամը 9-ին ճամբայ ելանք Զրիկ գիւղէն, անտանելի և ահռելի ճամբաներէ, մինչև կէս մէջք ցեխի մէջ։ Գիշերուան ժամը 3½-ին Մուշ հասանք։ Տ. Վարդան, Տ. Առաքել և Տ. Ստեփան վարդապետք ալ իրենց վանքերը վերադարձեր են“։

Վեց ստորագրութիւն
(Մուշի քաղաք. ժողովի անդամներու)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ
ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՐԼԱՄԵՆՏՆԵՐՈՒՄ

Եւրոպան չըմնաց անգիտակ ու անզգայ, ինչպէս տասնամեայ սրանից առաջ։ Ոգևորուելու տեղիք չունենք, իհարկէ —գիւանագիտութիւնը ընդհանուր առմամբ նոյն հակակրելի ուժն է՝ ոճրի դիմաց անշարժ, վարանոտ — բայց տեղիք չունենք և յուսահատուելու։ Տարիների ընթաց-

քում՝ խնամքով պատրաստած հանրային կարծիքի ապ-դեցութեան տակ՝ դիւանատները, գէթ մի քանիսը, ցոյց են տալիս այժմ որոշ փութկոտութիւն իրենց գործ-ողութիւնների մէջ։

Անգլիական պարլամենտում, ուր սրանից քիչ առաջ խօսել էին հայկական դատի երկու հեղինակաւոր պաշտ-պաններ՝ Բրայս և Ստեֆենսն—պետական քարտուղար Պերսի իր առաջին հանգստացուցիչ պատասխանից յետոյ՝ նորերս կրկին անգամ յայտարարեց արտաքին գոր-ծերի մինիստրութեան կողմից, թէ բրիտանական կա-ռավարութիւնը իր միջնորդութիւնն է առաջարկել՝ բա-նակցելու Բ. Դրան և հայ ապստամբների միջև և որ Դուռը ընդունել է այդ։

Իտալական պարլամենտի մէջ պ. Ֆրասկատտիի հարցա-պնդումից և մինիստրութեան նոյնպէս հանգստացնող մի պատասխանից յետոյ՝ այս օրերս նորից եղաւ հարցա-պնդում և արտաքին գործերի մինիստրութեան ներկա-յացուցիչը աւելի որոշ ու կորովի խօսքերով յայտարա-րեց, որ Իտալիայի կառավարութիւնը վերստին դիմում-ներ է արել սուլթանի կառավարութեան։ Լօնդօնում, Հռովմում, Միլանում և Իտալիայի բոլոր կարևոր կենտ-րոններում՝ մեր բարեկամները աշխատում են, կոչերով ու միթինգներով, մղել երկու երկրների կառավարու-թիւններին դէպի ազգու միջամտութիւն։

* * *

Աւելի ուժեղ արձագանք ունեցան Սասունի ցնցում-ները ֆրանսիական պարլամենտում։ Ֆրանսիս դը Պրեսանսէ արտասանեց, յունիսի 9-ին, մէկը այն ճառերից, որոնք ճնշելու չափ հմայում են նոյնիսկ դիւանագիտութեան ներկայացուցիչներին՝ իրենց կուռ տրամաբանութեամբ, փաստերի պաշարով ու դրութեան ներհուն ուսումնասիրութեամբ։

Թէ այդ ճառը, որ իր ամբողջութեամբ մենք կրբե-րենք „Դրօշակի“ առաջիկայ համարում, և թէ մինիստր Դելկասէի պատասխանը՝ սրտապնդող ու յուսատու փաս-տեր են ներկայ տագնապի մէջ և միաժամանակ շեշ-տակի պատասխան մեր ժողովրդի այն տականքներին, որոնք արդէն սկսում են աղմկել մթնոլորտը հակայե-ղափոխական կեղծ երեմիականներով։

Լը Ռուա Բոլիոյի խօսքերը կրկնելով, պարլամենտի առաջադէմ թևերի ծափահարութեան մէջ՝ Ֆրանսիս դը Պրեսանսէ շնորհաւորում ու ջատագովում է հայ ժողովրդին, որ նա „զէնք է վերցրել՝ նւաճելու համար իր ազատութեան տարրական պայմանները“։

„Ես չեմ ասում, թէ այդ արիւնոտ ողջակէզները միմիայն ջարդեր են. եղել են և կռիւներ—և ես բար-ձրաձայն գովում եմ հայերին—եղել են կռիւներ, ան-հաւասար կռիւներ, քանի որ հայերը գրեթէ անզէն են եղել բայց դրանք այն կռիւներից են, առանց որոնց մի ժողովուրդ չէ նւաճում իր գոյութեան իրաւունքը“։

„Նրանք չուզեցին նահատակուել, ինչպէս 1894-ին, առանց գէթ փորձելու իրենց պաշտպանելու և բողո-քելու։ Նրանք պաշտպանուեցին ապրիլ ամսից ի վեր, առանց տանելու յաղթանակը, որ անհնարին էր„...

Մինիստր Դելկասէ նոյնպէս պատասխանեց մի ճա-ռով։ Միանգամայն ճանաչելով հայերի իրաւունքը ապրս-տամբելու թիւրք կառավարութեան դէմ, նա յայտա-րարեց, որ կոտորածի մասին լուրերը չափազանցուած են, որ Պոլսի ֆրանսիական դեսպանի ղրկած տեղեկագրի համաձայն (այդ տեղեկագիրը, որ կազմուած է մայիսի 31-ին, կարդացուեց պարլամենտական ամբիոնից), ոչ մի նմանութիւն չկայ ներկայ անցքերի և 1894-ի ողբեր-գութեան միջև։

„Սասունի մէջ—ասաց մինիստրը—համախմբուել էին հայ յեղափոխականների կամ ֆէդայիների բազմաթիւ խմբեր, որոնք դրանից առաջ շատ անգամ ընդհարում-ներ էին ունեցել քրդերի ու թիւրք զօրքերի հետ, Մուշում, Բիթլիզում և Վանի շրջականերում։

„Ապստամբութիւնը ճնշելու համար՝ տաճիկ զօրքերը ապրիլի վերջերին հրաման են ստացել շրջապատել Սա-սունը և վեր են բարձրացել՝ ֆէդայիներին դիմաւո-րելու...

„Ես պէտք է ասեմ, որ մեր դեսպանի տուած տեղե-կութիւնները համաձայնւում են այն տեղեկութիւնների հետ, որոնք ստացած են Լօնդօնում ու Պետերբուր-գում։ (Ֆրանսիական դեսպանը հաղորդում է իր տե-ղեկագրի վերջում՝ „օգտակար է, որ մեր գործա-կալները վերջացնեն տեղն ու տեղը իրենց քննութիւնը անցած դարձածի մասին, որպէսզի այնուհետև կարողա-նանք միջամտել թիւրք կառավարութեան առաջ՝ խնդրի լիակատար ծանօթութեամբ)։

Դեկասէն յայտնում է, որ իրողութիւնները այնու-ամենայնիւ վրդովեցուցիչ են, որ թիւրք կառավարու-թիւնը իրաւունք չունի ապստամբների դէմ արշաւելու միջոցին յարձակուել խաղաղ ազգաբնակութեան վրայ։

„Եթէ չէ կարելի մերժել Բ. Դրան՝ ճնշելու ապստամ-բութիւնը, ապա կարելի է իրաւամբ մեղադրել նրան, որ չընայած բացայայտ յանձնառութիւններին՝ նա շա-րունակում է պահպանել մի այնպիսի վարչու-թիւն, որի հանդէպ ապստամբութիւնը հանդիսանում է միակ ապաստանը յուսա-հատած ազգաբնակութեան համար“։

Այս համարձակ, դիւանագիտական աշխարհին միան-գամայն խորթ յայտարարութիւնը յարուցեց պարլամեն-տում բուռն ծափահարութիւն։

Այնուհետև, մանրամասն խօսելով իր արած քայլերի մասին, մի անգամ ևս շեշտելով նրանց անկեղծութեան ու բարերար ազդեցութեան հանգամանքի վրայ — մի-նիստրը ասաց, որ ֆրանսիական կառավարութիւնը պիտի կատարէ իր բովանդակ պարտաւորու-թիւնը“։

ԶԻՆԱԿԻՐ ԽՄԲԻ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ

Վան, 25 ապրիլի

... Ապրիլ 17-ին, գեղեցիկ ձիերիս մէջքին թռանք վեց ընկերներով, ու արիւնով ողողած նւիրական հայ-րենիքի լեռներ ու հովիտներ տեսնելու բուռն տենչով քշեցինք դէպի սահման։ Ըստ երևոյթին, թշնամին մեզ լրտեսել էր սկզբից իսկ, որովհետև հազիւ մի քանի ժամ անցած՝ քրդեր նշմարեցինք։

Առաւօտեան անձրև սկսեց և հետևեալ գիշերը մեր ձիերի ոտքերի հետքերը ձգուեցան լանջերի ու հովիտ-ների մէջ։ Նախորդ գիշերուայ քրդերը հաւար էին տա-րած եղել գիւղերը և ահա մեր ճանապարհին երևացին վեց զինուած քրդեր, որոնք ուղղակի գալիս էին դէպի մեզ։

Հեռուից ձայն տվինք, և դուրս եկաւ, որ մեր ծանօթ քրդերն են։ Նրանք լսել էին, թէ աւազակներ են անցել, և այդ պատճառով մեզնով հետաքրքրուել էին։ „Եթէ գիտենայինք, որ դուք էք, սկի կը գայինք“, յայտնեցին նրանք։ Եւ դրա հետ միասին խորհուրդ տուեցին մեզ՝ առաջ չգնալ, ասելով, թէ շատ քրդեր ալդէն մեր առաջը կտրել են։

Սակայն ոչ յետ կը դառնար։ Որոշել էինք, ինչ էլ լինի, առաջ գնալ։ Եւ ծանօթ քրդերի „բարի երթով“ ճանապարհ ելանք։ Այդ գիշերը հատ-հատ ձիաւոր քրդերի միայն պատահեցինք. մի քանի գնդակներ փոխանակեցինք միմեանց հետ, ու նրանք անհետացան շուտով։

Մեր ճանապարհը անցնում էր մի գիւղի վերևից։ Գիւղի պահապանները նկատեցին մեզ. հաւարը ընկաւ և ճանճերի նման թափուեցին։ Նրանց մէջ կային և զինուորներ, որոնցից մէկը յանդգնութեամբ հասաւ մեր խմբապետին և բռնեց ձիու սանձը։ Խմբապետի հաշտարար խօսքերն ու խորհուրդները զուր անցան. զինուորը պոկ չէր գալիս, իսկ ահագին խուժանը հասնում էր մեզ արդէն և սպառնում։ Խմբապետը համբերութիւնն ու յոյսը կտրած՝ հրացանի խողովակը ուղղեց զինուորի կրծքին և արձակեց. զինուորը գլորուեց (վերջը իմացանք, որ հարիւրապետ է եղել), մենք առաջանցանք։

Արշալոյսին մեզ ձգեցինք Լիմ *) գիւղի վերևի սարը։ Թշնամին հետևում էր մեզ։ Հաւարը փրթել էր ամեն կողմ։ „Դէ, տղերք ջան, գործ բացուեց“, ասաց խմբապետը ժպտալով։ „Դէ, քեզ մատաղ, մօտին ջան“, բացականչում էին ընկերներս ու գգւում՝ հրացանի խողովակները։

Մենք պաշարուած էինք չորս կողմից 2-3 հարիւր քիւրդերով, և 35-40 ձիաւորներով։ Իջանք մեր ձիերից, յանձնեցինք ընկերներից մէկին, որը նրանց տարաւ ձոր, և դիրքեր բռնեցինք, հեռադիտակով թշնամու շարժումները դիտելով։ Արևը բարձրացաւ։ Ցափշտակուած գեղեցիկ լեռների տեսքով, ազատութեան երգեր էինք մրմնջում... իսկ սրտերիս մէջ վրէժն ու զայրոյթը պայթել էր ուզում։

Վերջապէս հովիւները նկատեցին մեր ձիերը։ Քրդական հաւարը սկսեց արձակուած մի քանի գնդակների հետ։ Թողինք որ մօտենան։ Ձիաւորները սրարշաւ գալիս էին, բայց երբ մեր գնդակները գլորեցին մի քանիսին՝ ստիպուեցին կանգնել։ Նրանք էլ դիրքեր գրաւեցին։ Եւ ոլքա՞ն տարբերութիւն թւի։ Մեզանից իւրաքանչիւրին 40-50 հոգի էր ընկնում և մարթինիի ու բերդանի գընդակները վժվժում էին մեր շուրջը։ Մենք գնդակ չէինք արձակում զուր տեղ, պահելով այդ վճռական րոպէին, քանի որ թշնամիները շարունակ առաջ էին նետւում յիմարաբար։

Ապատելու յոյսը քիչ կար „Սիրտերդ պինդ պահեցէք, փամփուշտ շատ կայ. կեցցէ՛ Դաշնակցութիւն“, գոչեց ընկերներից մէկը։ Եւ նոր կատաղութեամբ գոռացին մեր մօտինները։ Ապահովաբար մեր ձիերը վրտանգի մէջ էին այժմ։ Թշնամին աշխատում էր գրաւել նրանց. մենք դժուար դրութեան մէջ էինք—ձիերին պաշտպանէինք թէ՞ մեզ։

Մեր ձիապահ ընկերը արդէն սանձերը թևերն անցրած՝ աջ ու ձախ գնդակներ էր արձակում. մնում էր մի վճռական քայլ անել։ Մեզանից մի քանիսը նետուեցին դէպի բեռները և գնդակների տարափի տակ ինչ կարելի էր բարձրացրին դէպի մեր դիրքը։ Չիերից մէկը խրտնեց ու անցաւ թշնամու ձեռքը. մեր ձիապահ ընկերն էլ հասաւ մեզ։ Այդ ժամանակ ձիերը փոխանակ թշնամուն թողնելու, լաւ համարեցինք մեր ձեռքով սպաննել, ու այդպէս էլ արինք։

Այդ միջոցին մեր ընկեր վանեցի ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԸ, տաքացած՝ դուրս նետուեց դիրքից և ճակատ առ ճակատ կանգնեց թշնամու դիմաց։ Շատ չանցած՝ քաջը թշնամու գնդակին զոհ գնաց։ Մենք համբուրեցինք մեր թանկագին ընկերոջ արիւնլաւ գլուխը, առինք հրացանն ու փամփուշտները և մարմինը պատսպարելով քարերի մէջ, նետուեցինք թշնամու շղթայի վրայ յաջողութեամբ ճեղքեցինք ու անհետացանք։ Մի քանի ժամ՝ վերջ վանից հարիւրից աւել զինուոր էին հասել, բայց մեր հետքը արդէն կորած էր...

Սարսափը ահագին է. թշնամին տրամադիր է կարծել, որ մենք 100-150 հոգի ենք եղել։

Այժմ լոլորս ապահով մեր ուզած տեղը, ընկերների մօտ ենք։ Հ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ, 25 յունուար

Գիւղ չկայ, որ զապթիա, չաւուշ ու հարկահաններով լեցուած չլինի։ Գիւղացին անկարող լինելով այդ օրինաւոր ու ապօրինի բոլոր հարկերը վճարել՝ դիմում է սալաֆի, որը հիմնովին քանդում է նրա գոյութեան հիմքը, գերի է դարձնում այս ու այն սրիկայ պաշտօնեային։ Հարկերին թիւ չկայ։ Վերջերս էլ աւելացել են անասունների և անձնական հարկեր 5-1000 դահեկան, որոնք անխիղճ հաւաքւում են՝ քրդից, թիւրքից ու հայից, որ և դժգոհութիւնների և խլրտումների առիթ է դարձել։ Բացի դրանից, վայրենի պաշտօնեաների խումբեր գիւղ գիւղ, գաւառ գաւառ հնուց բարդուած տուրքերն են հաւաքում։ 8-20 տարեայ բախկեա է մնացել ժողովրդի վրայ. շատերը վճարած են բոլորը, սակայն անցեալում կառավարութիւնը ընկալագիր (քօչան) տալու սովորութիւն չունէր, պատահողը հաւաքում էր տուրքերը և անցնում, որի շնորհիւ այժմ վճարողը չէ կարող ապացուցել, որ վճարած է։ Եւ կայքից, ապրուստից զուրկ ժողովուրդը դէմ առ դէմ կանգնած է անհամար հարկեր վճարելու ստիպողականութեան առաջ, իսկ չունևորը փտում է բանտերում, ենթարկւում է գազանային տանջանքների և վռնդւում է գիւղից։ Գիւղերում հարկերի սարսափը առ ժամանակ գոնէ հեռացնելու համար՝ ժողովուրդը պարգևներով հեռացնում է հարկահաւաքների խումբը, բայց չանցած մի քանի օր, մի ուրիշ խումբ է յայտնւում, որին ևս նոյն ձևով հեռացնում են և շարունակւում է այդ ձևով. այդպիսով շատ անգամ գիւղացիք վճարելիք հարկերի կրկնապատիկ պարգևներ են վճարում։

Ստորին Կարկառում Թացու անունով մի գիւղ մոտ պատահաբար 60 տուն բնակիչ ունի, որոնց ընդհանուր հարստութիւնը 15 եզ է։ Իրենք կերակրւում են գարիի և տարեկանի հացով. կառավարութիւնը այդ գիւղից

---

*) „Դրօշակի“ անցեալ համարում (նրես 51, տող 4-րդ) սխալմամբ տպագրուած էր Լիմ կղզում փոխանակ գիւղում։

800 ոսկու բախկեա պահանջ ունի, որը մշտական պատրաստակ է ծառայում երթևեկող պաշտօնեաների համար։ Խիզնայ շէյխի և կառավարութեան ճնշումներից երկու ամբողջ գիւղ վերջերս թողին տուն, տեղ և իջան Գավաշ ապաստանելու։ Շատ տեղեր գիւղերից փախչում են բոլորը՝ թողնելով ընտանիքը անտէր ու անօթի. իսկ հարկահաւաքների սխրագործութիւնները արդէն կարող էք երևակայել և շատ անգամներ էլ գրուած է։ Երկու օրինակ թող բաւեն այս անգամ.— Թիմար գաւառի Տրուլաշէն գիւղն է մտնում՝ գիւղի կապալառու Աղա բէյ՝ հարկահաւաքների հետ, անխնայ ջարդի են ենթարկում հանդիպողին. գիւղի գլխին ամբողջ մէկուկէս ժամ ձեռները միացրած կախում են առաստաղից և ամբողջ 11 օր մնում են գիւղում։ Այդ օրերի ընթացքում մորթուում է 56 հաւ, դրա համեմատ իւղ, ձաւար, պանիր և էլն. 5-6 կանայք բողոքելու համար ջարդուում և բանտարկուում են 2 օր, մի ջրաղացպանի դէմքը արիւնլայ են անում մտրակի հարուածներով ու անցնում են Էրէրին գիւղ ու ապա Ալիւր, որտեղ հարկերը լիովին չստանալու պատճառով՝ կարում են 100-150 պտղատու ծառեր ու ցուկներ։ Մի կողմն եմ թողնում Ալճաւազ գաւառը, որտեղ Քէօռ Հիւսէյն փաշան ոչինչ չի թողել, ոչ ոքի չէ խնայել։ Նորերս էլ իւրաքանչիւր հայ գիւղի վրայ 1-2 քիւրդ ընտանիք է բաժանել՝ հսկելու համար գիւղացոց վրայ և ապրելու նրանց հաշուով։ Իսկ Խլաթը իր հռչակաւոր „կռտան“ Ալի բէկով, արդէն յայտնի է։ Դա ֆէդայիների մահացու թշնամին է. մի քանի տարի առաջ ֆէդայիներ պատսպարելու մէջ մեղադրելով մի քանի տասնեակ հայերի, կռտել է նրանց, այդպիսով ստանալով իր „կռտան“ մականունը։

—

ԱԼԱՇԿԵՐՏ, 2 փետրուար

Գրձանագրում ենք մի քանի դէպքեր։

Երանոս գիւղացի Յակոբը սայլով Գարաքիլիսէ գնացած ժամանակ՝ ճանապարհին հրացանի գնդակով վիրաւորուում է նոյն գիւղի բնակիչ քիւրդ Մէհէյի որդի Բադէյի ձեռքով. յանցաւորը ազատ է։ Բողոքը ոչինչ չ՝օգնեց։

Թօփրագգալէում քրդերը յարձակուել են Զ.քոյեանի ոչխարենի գոմի վրայ և տարել են 150 հատ ոչխար։ Քրդերը բացարձակ շառ ու շուռ են սկսել. Գարաքիլիսէի խանութներից զանազան պատրաստաւ դրամներ են կորզում մէկը միւսի համար վկայ կանգնելով։ Հիւսէյն փաշայի ծառաներից Ալի անունով մէկը, որ Խլաթը գիւղ (այժմ 20 տուն հայից մնում 3 տուն) կը մնայ, ամէն վնասներ է հասցնում բնակիչներին և միշտ մնում է անպատիժ։ Թիւրքերը նոր սպառնալիքներ են կարդում ժողովրդին, այնպէս որ շատերը ստիպուած են գիւղից գիւղ անգամ չգնալ։

Համիդիէ զինուորներն էլ ապրուստ չթողին գիւղերում. տանում են խոտ, վառելիք, ուտելիք։ Օգտուելով հանգամանքից՝ իրենց սեփական ոչխարները բերել են և պահում են հայ գիւղերում, ապրեցնում են հայի ունեցած միջոցներով։ Նոյն բանն անում են և կանոնաւոր զինուորները, որոնցից իւրաքանչիւրը 20-30 ոչխար է պահում։

Երկու Գարաքիլիսեցի հայ երիտասարդներ, իբր թէ արտասահմանից վերադարձած, զօրքերի ձեռքով սպանուած են Ցամատ գիւղում զինուորական զօրապետի կարգադրութեամբ։ Դժբախտ սպանուածների հանդերձները զինուորները վաճառքի էին հանել հայ գիւղերում։

ՎԱՆ, 20 յունուար

Ռամազանի օրերին քաղաքի բոլոր թաղերը լեցուած էին ոստիկաններով և հարկահաւաքներով. բամազանը հարամ եղաւ և տաճիկ բնակիչների գլխին։ Հարկահաւաքների խումբը հալածում էր առաջներից փախչող անցորդներին։ Պատահողը ձեռներից չէր ազատուում. շրջապատած՝ խուզարկում էին գրպանները, հանում ու յափշտակում էին դրամը, իսկ չունեցողներին առաջնորդում էին բանտ, հանում էին հագուստները, ասելով. „փաշան նեղ ապրի ինչ է դուք լաւ հագո՞ւստ պիտի հագնէք“։ Թիւրք թէ հայ բնակիչները երկիւղից գիշերներն անգամ տուն չեն գնում. եղան շատ անգամ գիշերային յանկարծական խուզարկութիւններ (այդպիսով մտադրուած լինելով և յեղափոխականներ գտնելու)։ Հարկահանների խիստ ու վայրենի վերաբերմունքը արձագանք է կառավարութեան պահանջների։ Մի հարկահան Մարկոս ունինք, որը ամէն իրիկուն եթէ նախորոշած դրամը չտանէ ոստիկանապետին՝ սարսափելի կը գանահարի, և հետևեալ օրը իր ամբողջ զայրոյթը եռանդով կը թափէ իր ազգակիցների վրայ։ Կառավարութիւնը դրամական տագնապի մէջ կ՝երևի. պաշտօնեաներ ռոճիկներ չեն ստացել։ Փաշան հրամայել էր ամենակտրուկ, անիտիր միջոցներով կալմել որոշ գումարը, միայն պիտի զգուշանալ, որ օտար հիւպատոսներ և եւրոպացիներ չնկատեն այդ։ Սակայն, ինչպէս այդ երևաց, շատ էլ զգուշ չէին գործում, մինչև այսօր էլ հարիւրաւոր մարդիկ գանգատուում են. որի վերարկուն են հանել, որի շալը արձկել, թաշկինակը ու ժիլետը խլել. մինչև անգամ գրպաններից հաւրիչներն են հանել և մէջքերից փոկեր են արձակել ասելով, „տաս փարա արժէ խո“։ Իսկ այդ բոլորը բնորոշելու համար կը բերեմ երկու դէպք, որ բոլորին յայտնի է։ Նորաշէնի եկեղեցու առաջ մի փինաչու խանութ կայ, որ պատկանում է մի թշուառ մարդու։ Հարկահանները մօտենում են խանութին. „Հը՞, քեզ վրայ 60 ղրշ. է հաշուած, տո՛ւր“, „սպասեցէք գալ ամսին“, աղաչում է մարդը։ Առանց երկար սպասելու, քաշում են ծեծի, ցան ու ցրիւ են անում խանութը, բայց առանց մի բան ստանալու չեն հեռանում։ Կօշկակարի շալվարը բաւական նոր է լինում, նրանք հրապարակով հանում են շալվարը և հեռանում ասելով. „Այս 5 ղրշ.-ի տեղ, միւսն էլ պատրաստիր կը գանք յետոյ“։ Արարուց հրապարակի վրայ պատահում են մի խեղճ արհեստաւորի, պահանջում են հարկ, խուզարկում են նրան, ոչինչ չեն գտնում և ճարահատեալ հրաւիրելով մի անկիւն՝ հանում են բոլոր հագուստները, բարեխղճաբար թողնելով նրան միայն ճերմակեղէնը. ցուրտն էլ սաստիկ էր, մարդը կարծեմ մինչև այժմ էլ պառկած է հիւանդ։ Այդ լրբերի սրիկայութիւնները գործադրուում են և թիւրք աղքատ ու թշուառ ժողովրդի վրայ, որով գրգռել են բոլորին։

—

ԿԱՐԻՆ, 20 մարտ

Բասենի ծոցը տեղի ունեցած անմոռանալի դէպքերը կառավարութեան մտածումները բոլորովին փոխեցին հայ ժողովրդեան վրայ։ Տաճիկ և քիւրդ հասարակութեանց ահն ու սարսափը անկարագրելի էր. անյապաղ կը խորհէին զիրենք և ընտանիքնին պաշտպանելու միջոցներ ձեռք բերել. շատերն ալ հայրենիքնին

ձգելով՝ փախչելու և ճար մը որոնելու պատրաստութեան մէջ էին։ Իսկ գիշերները բոլոր գիւղերու մէջ տղամարդիկը զինուած՝ տուներու տանիքները և գիւղերու շրջակայքը ման կուգային։ Երևակայելու է թէ սրտերնին ո՛րքան պիտի տրոփէր, եթէ յանկարծ տեղէ մը պայթոց մը լսէր... Այնքան բարձր էր ֆէդայիներու համբաւը, որ նոյնիսկ քրդերը կը զղջային ըսելով՝ «կարելի է մեր յանցանքը մեզ կը պատժէ. մեր գնդակները անոնց չդպիր, բայց անոնցը գլուխնիս դեռ դուրս չհանած՝ ճակատնուս կը փակէի»։ Եւ դեռ դրանից էլ աւելի առասպելական լուրեր են, որ կը պտտին մահմէտական ամբոխի մէջ...

Բայց հէնց որ հայ քաջերը հեռացան Գոմաձորէն, գազանաբարոյ Թիւրք կառավարութիւնը նորէն ոտքի կանգնեցուց հայու թշնամիներուն. քիւրդն ու զօրքը անհամար քանակութեամբ լեցուեցան գիւղը։ Ցեղի ունեցան այնպիսի բարբարոսութիւններ անպաշտպան ժողովրդին դէմ, որ վերջինները բոլորովին յոյսերը կտրած՝ ապշութեամբ կը նայէին թշնամոյն կատաղի և դաժան դէմքերին։ Անխնայ կերպով խոտերու դէզերը ցրուեցին և գարիներու ամբարները բացին ձիերուն կերցնելու համար։ Ամբողջ տարեկան ուտեստը գրեթէ սպառեցին։ Երբ փաշային վստահացուցին ֆէդայիներու մեկնումը, ակամայ ստիպուեցաւ գալ և գիւղացոց պաշտպանութեան համար իբրև թէ միջոցներ ձեռք առնել։ Գոմաձորի վիճակին ենթարկուեցաւ Իւզվերան գիւղն ևս. հոն ալ արդէն մէկ օր առաջ սկսած էին տաճկի անխիղճ և կամակոր բռնութիւնները։

Նոյն փաշան սկսեց վերոյիշեալ երկու գիւղերու մէջ աչքի ընկնող հայերը։ Քահանաները և իշխանները անարգելէ և ծեծելէ վերջ, շրջակայ տաճիկ գիւղի բնակչաց մատնութեամբ՝ քսան հոգի աչքի ընկնող երիտասարդներ ձերբակալուեցան և մինչև այսօր կը տքնին բանտերու խորշերը անպաշտպան կերպով։

ԲԱՍԵՆ, 25 մարտ

Կացութիւնը օրէօր կը ծանրանայ բարբարոսներու ճնշումներով ու բռնաբարութիւններով։ Ցեղի ունեցան արդէն շատ մը հարսներու և կոյս աղջիկներու վերաբերմամբ անօրինակ լրբութիւններ։ Ալիճագրակ գիւղի բնակիչ հայ երկրագործի մը կոյս աղջիկը համիդիյէ չաւուշի մը ձեռքով առևանգուեցաւ և տարուեցաւ Վէլիպապայ գիւղը. փաշայի և զօրապետաց միջնորդութեամբ հաւատակից ըրին իրենց՝ կնութեան տալով յիշեալ չաւուշին։ Մեծ ուրախութիւններ և շնորհաւորութիւններ կար այն օրը մէջերնին, երբ իրենց ապգին վրայ անհատ մ՚ալ աւելցուցին։

Յիշեալ երկու գիւղերուն բախտակից էին ամբողջ Բասենի հայաբնակ գիւղերը. չարագործները խրախոյս առնելով, սկսեցին գիւղերի ոչխարների հօտերը և տներու մէջէն աչքի ընկնող ապրանքները, շատ ձիեր և անասուններ խլել և տանել։

Անցեալ փետրուար ամսոյ 10-ին խուզարկուեցան գաւառիս մէջ քանի մը գիւղեր՝ Կարնոյ և գաւառիս փոլիսներու և ոստիկանապետի միջոցաւ. տներու անկիւնները և կահ-կարասիները խարխափելով՝ մանրամասնօրէն կը զննէին, կանանց և աղջկանց ծոցերն իսկ կը շօշափուէին անբարոյական ձեռքերով։ Հասկցուեցաւ մտադրութիւններն ու փնտուածներն։

Կառավարութիւնը պատրաստութիւններ կը տեսնէ Սասունի հայերու դէմ։ Կարինէն կը զրկէ Բասենի Հերթա գիւղէն Թագմանի գծով դէպի Խնուս՝ զօրքեր, զէնքեր և բաւականաչափ ռազմամթերք։ Արդէն գնացին դէպի այն կողմը 1,300 զինուոր և 80 ձիաբեռ զէնք և մթերք։ Մշոյ մէջ պատրաստութիւնները, կ՚ըսեն, եռանդով կը տեսնուին...

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԱՄԱԿ ՔՂԻԷՆ

Ինքնապաշտպանութեան արդիւնքը. — Շինծու լուրեր. Հայտար պէյի խօսքերը. — Հայեր եւ քիւրդեր. — Հայ մատնիչներ.

20 *մարտ*

Ժամանակները փոխուած են։ Անդհանուր կոտորածին, երբ Բալուի Թիւրքը և շխասանցի քիւրդը Քղիի շատ մը տեղեր աւարի տալով՝ մեր Խուփուս գիւղը եկան (Խուփուս 400 տուն զուտ հայաբնակ գիւղ մըն է), Ցէրսիմի Խուզուջան գաւառի Շահուսէյն պէյի տղան, Հայտար պէյը, որ Թիւրք կառավարութենէն գայմագամութեան պաշտօն ալ ունի, իր մարդիկներով մեր գիւղը եկաւ և մեր քանի մը հայ երիտասարդներու հետ դիմադրեց խուժանին։ Թիւրքերը և քիւրդերը երբ տեսան որ մեր գիւղը ինքնապաշտպանութեան կը դիմէ՝ իրենցմէ քանի մը քիւրդ և Թիւրք մեռած ու վիրաւոր թողնելով գացին։ Շնորհիւ Հայտար պէյի և մէկ քանի Հ. Ց. դաշնակցականներու՝ գիւղը այն անգամ կոտորածէ և կողոպուտէ ազատեցաւ։

Բայց հիմա ամբողջ Քղիի Թիւրքերը բերնէ բերան կը խօսին թէ, գարունը սկսելուն պէս հայ ջան-ֆէդայիները Էրզրումի, Բասենի, Հասան-գալէյի կողմերէն մեր վրայ պիտի յարձակին, պայթուցիկ նիւթերով պիտի կործանեն քաղաքապետութեան շէնքերը, զօրանոցները և զինու զօրութեամբ պիտի տիրանան կարևոր դիրքերու... Եւ այսպէս շատ մը բաներ կը խօսուի հրապարակի վրայ և միշտ գաղտնի ու խորհրդաւոր կերպով...

Քանի մը օր առաջ Քղի քաղաքէն նշանաւոր Թիւրք պաշտօնեայ մը՝ Ահմէդ Սէիդ՝ կը խոստովանէր թէ, այս բոլորը սուտ տարաձայնութիւններ են Թիւրքերու կողմէ հնարուած՝ իսլամը քրիստոնէին դէմ գրգռելու նպատակով, քանի մը անձերու շահու աղբիւր բանալու համար։ Այս տարաձայնութիւններու վրայ տեղւոյս երիտասարդներէն քանի մը հոգի Խուզուջան Հայտար պէյին գնացին, որ Ցէրսիմի ամենէն նշանաւոր, ազդեցիկ և հարուստ ցեղապետն է, և բացատրեցին որ տարաձայնութեան աղբիւրը Թիւրք կառավարութիւնը ինքն է։

Հայտար պէյը բացէ իրաց ըսաւ՝ «Մենք սկզբին Թիւրք կառավարութեան աչքին առջև ինքնիշխան ցեղ մըն էինք, բայց Ցէվրիշ փաշան ժամանակին մեր պապերու օրով սուլթանի հրամանով Ցէրսիմը նուաճելու եկաւ. Թիւրք փաշան մեզի եկաւ, բայց մենք, զազա ցեղերս, Թիւրք կառավարութեան ոչ տուրք, ոչ զօրք կուտանք և ոչ ալ կ՚ուզենք կառավարութեան ձեռքը գործիք դառնալ և նեղել մեր դրացի հայերը։ Հակառակ պարագային՝ եթէ խռովութիւն ծագի, ինչպէս անցեալ տարի, հիմա ալ պէտք եղած տեղերը հայերը պիտի պաշտպանեմ»։ Հայտար պէյը բարեկամական նշան մը ցոյց տալու համար՝ երկու գիրացուցած ոչխար նէր տուաւ հայ երիտասարդներուն՝ որոնք լի յոյսերով վերադարձան Խուփուս։

Տէրսիմի զազա քիւրդը իր դրացի հայուն համար պաշտպան կը կայնի, իսկ մեր հարուստ հայը կը լքէ իր ազգակից եղբայրը, ձեռքէն եկած ամէն վատութիւն կ'ընէ՝ կառավարութեան աչքին սիրելի երևալու համար: Թէ գիւղերու և թէ քաղաքին մէջ պակաս չեն այս տեսակ վատերը: Պանքայի ցոյցէն վերջ կառավարութիւնը բաւական թւով քղեցի երիտասարդներ աքսորեց Կ. Պոլսէն Քղի, բոլորն ալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուխտածներ, որոնք եկան և յեղափոխութեան գաղափարը տարածեցին, աւելի ևս ոգևորւած: Բայց հայ չարչիի ու հայ փոլխսաճիի հաշւին չէր գար ասոնց պրօպագանդը և սկսան վատութիւն ու մատնութիւն ընել: Ատոնցմէ ամենէն նշանաւորներուն մի քանիսի անունը հարկ կը համարիմ յիշել հոս. Սերկեվիլի մէջ՝ փոլխսաճի Յակոբ աղա, Խուփուսի մէջ՝ Մկրտիչ և Կարապետ Խոշմաթեան, Միսաք և Նշան Փոսփոյեան, Մուրադ և Սարգիս Մուրատեան. քաղաքէն՝ Օհաննէս Աճէմեան և Մարտիրոս Ալիմեան,—ահա այդ սրիկաններն, որ մատնութեան առաջ անգամ կանգ չեն առներ և ամէն վատութիւն կ'ընեն խեղճ ժողովուրդին դէմ: Եթէ այս յայտարարութիւնը իրենց հասցէին զրկած քէչ ըլլայ և չ'աշխատին իրենց ըրած վատութիւններէն զղջալ, այն ժամանակ կը պարտաւորւինք տեղական հողի վրայ պէտք եղածը կարգադրել:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԽԱԲՐԻԿՆԵՐ

(ՔՍԱՆՈՒԹՆԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ)

Ս. Պետերբուրգ, 5 յունիսի

Խօսքը տանք հակառակորդին:

Եւ այս անգամ ոչ մի յարձակում, դատողութեան ոչ մի փորձ և ոչ էլ խորհրդածութեան ցանկութիւն: Թող խօսի ինքը կառավարութիւնը,—իր սեփական լեզւով, խորը սրտից: Պաշտօնագիրը —նրա լեզուն է. իսկ գաղտնի վկայագիրը—նրա սրտի զեղմունքը, ալատ ու անկեղծ:

Հակառակորդի դիմակը պատռելու համար երկու միջոց կայ,—կամ քննադատել նրա արարքներն ու քայլերը և կամ թոյլ տալ, որ նա ինքը խորհրդածէ բ ա ր ձ ր ա ձ ա յ ն, սրտի խորքից, համոզւած, որ ոչ ոք նրան չէ լսում և չէ լսելու: Եւ այդ գ ա ղ տ ն ի դ օ կ ու մ ե ն տ ն ե ր ի մէջ, որ բերում ենք ներքև՝ բառացի, հարազատ թարգմանութեամբ, ինքը հակահայ-հալածամոլ ռեժիմն է, որ դուրս է թափում իր վարագուրած վախն ու սպառնալիքը, իր „սրտի զեղմունքը":

Ահա „զեղմունքի" այդ շարանը.

Ն. Գ. Մ.

ԵՐԵՒԱՆԻ ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ — ԳԱՂՏՆԻ

1904 թ. ապրիլ 29
ԵՐԵՒԱՆ

Ստացւած տեղեկութիւններին նայելով՝ մօտ 250 սասունցի հայեր՝ Թիւրքիայից անցել են Երևանեան նահանգի սահմանները: Դրանցից 50 հոգի մնացել են Սուրմալու գաւառում, հայկական գիւղերի մէջ, իսկ մնացածները գնացել են Երևանեան նահանգի այլ գաւառներ: Այդ բոլոր հայերը զինւած են և եկել են այն նպատակով, որ հայ երիտասարդներից յեղափոխական խմբեր կազմեն. բայց արդեօք դրանք Թուրքիա կ'երթան թէ կը մնան Երևանի նահանգում՝ անկարգութիւններ առաջ բերելու համար —դեռ ևս պարզւած չէ:

Գլխաւոր գործիչները՝ յեղափոխական խմբեր կազմելու և դրամ հանգանակելու համար, են՝ Սուրմալուի գաւառի Իգտիր գիւղի բնակիչներ —Արտաշէս Պահլաւունի, որը է և նախագահ յեղափոխական կոմիտէի Իգդիր գիւղում, „Հազարապետ"—Արտաշէս Սուսանով, և Վաղարշակ, որդի Սահակ Բաղդասարեանի, որը է և նախագահ մի այլ շրջանի կոմիտէի՝ Սուրմալուի գաւառում:

Վերոյիշեալի մասին հաղորդում եմ ի գիտութիւն Ձեր, որպէսզի հարկաւոր վերահսկողութիւն հաստատէք ձեզ յանձնւած շրջանի մէջ՝ այն դէպքում, երբ Երևան կը գան սասունցի հայեր՝ հայ երիտասարդներից յեղափոխական խմբեր կազմակերպելու նպատակով:

Ստորագրութիւն

Ն. Գ. Մ.

ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ ԴԻՒԱՆԱՏՈՒՆ — ԱՄԵՆԱԳԱՂՏՆԻ

1904 թ. յունւարի 12
№ 34

Կովկասեան քաղաքացիական մասի կառավարչապետի դիւանատանը ստացւած տեղեկութիւնների համեմատ՝ Թիւրքաց կառավարութիւնը բոլոր ոյժով և միջոցներով աշխատում է մի կողմից հաստատել Թիւրքիայում բարեկամական յարաբերութիւն հայերի և տաճիկ ազգաբնակութեան ու Թիւրքայ իշխանութիւնների մէջ, իսկ միւս կողմից՝ ռուսահպատակ հայերի ու թիւրքերի մէջ ատելութիւն զարթեցնել դէպի մեր կառավարութիւնը:

Այդ նպատակով ուղարկւում են Կովկասի ամեն կողմերը թիւրքիային անձնւէր գործակալներ, որի հետևանքը եղաւ կառավարչապետի կեանքի դէմ կատարւած փորձը. դրա հետ միասին ուղարկւում են և տաճիկ ագիտատօրներ, որոնք իրենց հետ ունեն կոչեր և որբազան դրօշակներ: Այդպիսի միջոցներով Թիւրքաց կառավարութիւնը ձգտում է ոտի կանգնեցնել Ռուսաստանի դէմ Կովկասի ամբողջ հայ և թիւրք ազգաբնակութիւնը և դրանից օգտւել ներկայ տարւայ մարտ ամսին՝ երբ, համաձայն թիւրքերի մէջ թագաւորող համոզման, Ռուսաստանի և Թիւրքիայի մէջ պատերազմ պիտի լինի:

Յայտնելով այդ մասին Ձերդ բարեծննդութեան, խնդրում եմ աչլօրէն հետևել յիշեալ անձանց երևալուն Ձեզ յանձնւած շրջանում և դրանց երևալուն պէս՝ անմիջապէս տեղեկացնել ինձ:

Նահանգապետ՝ ՏԻԶԵՆՀԱՈՒԶԵՆ
Դիւանապետ՝ ՎԱՐՉԵՆԿՕ

Ջ. Ժ. Վ.

ՉԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԳԱՂՏՆԻ ԲԱԺԻՆ — ԿԱՏԱՐԵԼԱՊԷՍ ԳԱՂՏՆԻ

1904, ապրիլի 9

Վստահելի աղբիւրներից ձեռք բերւած տեղեկութիւններին նայելով, Թիւրք իշխանութեանը Փոքր-ասիական նահանգներում, որոնք բնակեցրւած են հայերով, դեռ անցեալ տարւայ ձմեռը յայտնի եղաւ, որ հայերը ձեռք են բերել ահագին քանակութեամբ զէնքեր, փամփուշտներ և պայթուցիկ ռումբեր, նպատակ ունենալով խռովութիւններ առաջ բերել և կռւի բռնւել Թիւրք կառավարութեան հետ, ներկայ թւի գարնանից սկսած: Ամենավտանգաւոր և անմատչելի կենտրոնը, առատ լեռներով և անտառներով, որտեղ ներկայումս հաւաքւած են 17 հազար զինւած հայեր, համարւում է Սասունը: Թիւրքաց կառավարութիւնը վճռել է ոչնչացնել Սասուն հաւաքւած հայերին, եթէ միայն կուսակցութիւնների պարագլուխների հետ սկսած բանակցութիւններով՝ վերջինները չը համաձայնին զէնքերը յանձնել: Այդ պատճառով Թիւրքաց զօրքերը կենտրոնացւում են Սասունի շուրջը և տեղեկութիւններին նայելով, մօտաւորապէս այս ամսի կիսից, կամ մի քիչ ուշ՝ կըսկսւի նրանց ընդհարումները Սասունի ապստամբների հետ:

Վերոյիշեալը յայտնի է շարժման պարագլուխներին Ռուսաստանում և հայ ազգաբնակութեան, և այդ պատճառով պարագլուխները վճռել են օգնութիւն հայցնել Սասունին ղեկուած խմբերով։ Երբ դրանք ճանապարհին պատահեն թիւրքայ զօրքերին, այն ժամանակ տեղական հայ ժողովրդի աջակցութեամբ պիտի ընդհարուեն նրանց հետ, որպէսզի այդպիսով հեռացնեն նրանց ուշադրութիւնը Սասունից և թուլացնեն սասունցիների դէմ ուղղուած հարուածը։ Խմբերը, բաղկացած ամեն մէկը մինչև երեք հազար հոգուց, պիտի անցնեն թիւրքիա, մասնաւորապէս այս ամուսայ կէսին՝ կամ քիչ ուշ, երբ սահմանագլխի լեռնաշղթան անցնող ճանապարհը ձիւնից կ՚ազատուի, հետևեալ երեք գծերով, — երկուսը՝ Կաղզուանի շրջանի վրայով (նրանցից մէկը Խարտասանի շրջանակով), իսկ երրորդը՝ Երևանի նահանգով։ Այլ ազգերից ստացած տեղեկութիւններին նայելով, առաջին երկու խմբերից երկուսը կ՚անցնի Խարտասանի վրայով, իսկ միւս մասը՝ Օլթիի շրջանից։

Տեղեկութիւններին նայելով, Կաղզուանից անցնող խմբերը կազմակերպւում են Ալեքսանդրապոլում, Կարսում և Կարսի շրջանում ու դրանց անդամները՝ խմբի անցնելու ժամանակ պէտք է հաւաքուեն սահմանագլխում, ինչպէս պատահեց անցեալ աշնանը։ Խմբերը ստանում են զէնքեր ճանապարհին, բայց յայտնի չէ որտեղ։ Մատդիր են սահմանը անցնելու 2-4 կէտով, բայց միաժամանակ։

Յայտնելով այդ մասին, առաջարկում եմ Ձերդ բարձրդութեան ձեռք առնել ամենաեռանդուն միջոցներ՝ թոյլ չը տալու հայկական զինուորական խմբերի կազմելը Ձեզ յանձնուած շրջանում և նրանց շարժելը դէպի սահմանագլուխ։

Բացի դրանից, հայերը մտադրութիւն ունեն մայիսի բոկզքներին Կարս քաղաքում խառնակութիւն առաջ բերել, ուստի և իմ կողմից առաջարկուած է Կարսի ոստիկանապետին ձեռք առնել ամենախիստ միջոցներ և հսկողութիւն ունենալ հայերի վրայ։ Վերոյիշեալ բոլոր կէտերի վերաբերմամբ եղած ուշադրութեան արժանի կարգադրութիւնները պէտք է անմիջապէս զեկուցանել ինձ։

Զինուորական նահանգապետ
ՍԱՄՈՑԼՈՎ

Ն. Գ. Մ.
ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ
1904, ապրիլի 10
№ 305

ԳԱՂՑՆԻ
Գաւառապետներին

Գաւառներից մէկի մէջ բռնուած է մի հայ, որը իր ազգակից երիտասարդների շրջանում մարդիկ է հաւաքում՝ մի ինչ որ ազգային միլիցիայի համար, վերցնելով նրանցից բերանացի համաձայնութիւն։

Այդ հանգամանքին զինուորական նշանակութիւն տալով՝ առաջարկում եմ Ձերդ բարձրդութեան հետևել՝ որպէսզի ձեզ յանձնուած գաւառում չը թոյլատրուի այդ օրինակ յանցաւոր պրոպագանդ, և եթէ այդպիսի դէպքեր տեղի ունենան, հարկաւոր է անմիջապէս օրինական ընթացք տալ գործին։

Նահանգապետ՝ ՏԻԶԷՆՀԱՈՒԶԷՆ

Ն. Գ. Մ.
ԴԻՒԱՆԱՏՈՒՆ
ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ
ԳԱՂՑՆԻ ԲԱԺԻՆ
1904, փետրուար 21
№ 283

ԳԱՂՑՆԻ
(Շրջաբերաբար)

Երևանի նահանգի գաւառներից մէկում ներկայ փետրուարի 8-ին առիթ եղաւ բռնելու մի անծանօթ անձ, որը իրան յայտարարեց թիւրքահպատակ և որը հայերի շրջանում փողեր է հանգանակում, ըստ երևոյթին, յանցաւոր նպատակով։ Առաջարկում եմ Ձերդ բարձրդութեան՝ անմիջապէս կարգադրելը որպէսզի ձեզ ենթակայ պաշտօնեաները՝ խստագոյն հսկողութիւն նշանակեն այդ տեսակ անձանց վրայ, որոնք զբաղւում են ժողովրդի մէջ փողեր հանգանակելով, և եթէ դէպքեր լինեն՝ անմիջապէս գործին օրինական ընթացք տան։ Այդ օրինակ իւրաքանչիւր դէպքի մասին դուք անմիջապէս զեկուցագրելու էք ինձ։

(Ստորագրութիւն)

Զ. Ժ. Կ.
ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ
ԳԱՂՑՆԻ ԲԱԺԻՆ
1904, ապրիլի 28

ԿԱՑԱՐԵԼԱՊԷՍ ԳԱՂՑՆԻ
(Շրջաբերաբար)
ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՇՐՋԱՆԱՊԵՏՆԵՐԻՆ

Երևանի նահանգական ժանդարմական վարչութեան զբաղխաւորը, ներկայ ապրիլի 10-ի հաղորդագրութեամբ, № 702, տեղեկացնում է զինուորական նահանգապետին, որ բաս կարգադրութեան հայկական ռազմա-յեղափոխական կազմակերպութեան գործակալի՝ զանազան քաղաքներից Թիֆլիս հաւաքել են մինչև 150 հոգի, որոնք պատկանում են վերոյիշեալ կազմակերպութեան, և մի քանի օր այնտեղ մնալուց յետոյ՝ գնացել են դէպի Նախիջևանի կողմերը։ Նրա պատմածներին նայելով, Երևանի նահանգում և Կարսի շրջանի մէջ մինչև 35 հազար հոգի յանկութիւն են յայտնել մտնել խմբերի մէջ, որոնց մի մասը պէտք է անցնի թիւրքիա՝ անմիջապէս կամ Պարսկաստանի վրայով, իսկ միւս մասը պատրաստէ, որպէս թէ, անկարգութիւններ առաջ բերել Ռուսաստանի սահմաններում ներկայ թուականի մայիսի 1-ին։

Յայտնելով այդ մասին, առաջարկում եմ ինձ յանձնուած նահանգի բոլոր շրջանների կառավարիչներին՝ ձեռք առնել ամենաեռանդուն միջոցներ՝ գտնելու կազմակերպուող հայկական խմբերը և թոյլ չը տալու որևէ անկարգութիւն իրանց յանձնուած շրջանակում։

Հետևանքի մասին հաղորդագրել ինձ։

Զինուորական նահանգապետ՝ ՍԱՄՈՑԼՈՎ

Ն. Գ. Մ.
ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ
16 փետրուարի 1904
№ 24

ԳԱՂՑՆԻ
Ալեքսանդրապոլի
Գաւառապետին

Ինձ հասած տեղեկութեան նայելով՝ հայկական տեբբօրական կուսակցութեան անդամները փորձում են տարածել ազգաբնակութեան մէջ այն միտքը, որ նա (ազգաբնակութիւնը) իր գործի համար զիւղական վարչութիւնների չը դիմէ, այլ դիմի կուսակցութեան անդամներին, որը կարող է վճռել գործերը և ուր հարկաւոր է՝ պատժել մեղաւորներին։

Յայտնում եմ այդ մասին Ձերդ բարձրդութեան, որպէսզի լուրջ ուշադրութիւն դարձնէք այդ օրինակ պրոպագանդի վրայ և տեղեկութիւն ստացած դէպքում՝ ձեռք առնէք բոլոր միջոցները՝ յանցաւորներին կալանաւորելու համար, հաղորդելով ինձ անմիջապէս հետևանքների մասին։

Նահանգապետ՝ Կոմս ՏԻԶԷՆՀԱՈՒԶԷՆ

Ի՞նչ արժէք ունեն այդ „կարևոր“ պետական թղթերը, կնքած, համարներով, բլանկների վրայ և հազար ու մի ձևականութեան ենթակայ։ Այդ արժէքը չափւում է նրանց բովանդակութեամբ. իսկ բովանդակութեան կողմից՝

Առաջինը՝ սուտ է,
Երկրորդը՝ թեթևամիտ,
Երրորդը՝ ափեղջփեղ,
Չորրորդը՝ չարամիտ,
Հինգերորդը՝ երևակայական,
Վեցերորդը՝ ցնորական,
Եօթներորդը՝ նենգաւոր։

Արդ, գումարեցէք այդ բոլորը՝ սուտ + թեթեւամիտ + ափեղցփեղ + չարամիտ + երեւակայական + ցնորական + նենգաւոր, և դուք կըստանաք մի այլանդակ շաղախ, որի անունն է . . . ռուսաց կառավարութիւն:

Ե. ԱԿՆՈՒՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ցարի պետութիւնը վաղուց չտեսնուած ճգնաժամ է ապրում: Պատերազմը մի ճշմարիտ պատուհաս եղաւ նրա համար.—փոքրիկ, արհամարուած Ճապոնիան մի շարք փառաւոր յաղթութիւններով, կարելի է ասել, մի անգամ ընդմիշտ վտանգեց Ռուսաստանի զինուորական հմաքը: Պարտութիւններ՝ մինը միւսից ծանր ու աղետալի՝ որոնց մէջ երեւան է գալիս իր գարշելի մերկութեամբ բռնապետական ռէժիմը՝ իր շահախնդիր, կաշառակեր ներկայացուցիչներով, իր անընդունակ հրամանատարներով, որոնք յարուցանում են քաղաքակիրթ աշխարհում ծաղր ու արգահատանք:

Ռուսաց զէնքի անյաջողութիւնը ուժգնապէս անդրադառնում է „ներսի" տրամադրութեան վրայ: Ստրուկ ազգերը քաջալերւում են: Ամբողջ կայսրութիւնը, սկսած „բոցավառ Կոլխիդայից մինչև Ֆինլանդիայի ապառաժները"՝ ծփում է յորձանուտ ալեկոծութեան մէջ: Տէռորը նշանաբան է դառնում ամեն տեղ. նա այժմ երեւան է գալիս նոյնիսկ ֆինների սառցապատ հայրենիքում, որը ահա չորս տարի շարունակ մի զարմանալի համբերութեամբ տանում էր Բոբրիկովի, ցարի այդ հլու սպասաւորի, կամայականութիւնները:

Ահա Բոբրիկով ընկաւ արիւնաթաթախ՝ ֆինլանդական սենատի սանդուղքների վրայ,—այն հիմնարկութեան շէմքում, որ նա չորս տարուց իվեր դարձրել էր կենտրոն իր ալքայահրահանգ ոճրագործութիւնների . . . Մի ֆինն հերոս էր—Շուման—որ կատարեց ժողովրդական վրէժխնդրութեան այդ գերագոյն քայլը, պսակելով իր հերոսութիւնը՝ ինքնասպանութեամբ . . .

Լեհաստանը ևս անհանգիստ է: Վերջերս շարունակ դաւադրութիւնների ու խռովութիւնների լուրեր են գալիս Վարշաւայից: Սրանից քիչ առաջ մի քանի լեհեր օր ցերեկով ատրճանակի հարուածներով կոտորեցին մի խումբ պոլիցիականների, որոնց թւում և ոստիկանապետի օգնականին! Իսկ այսօր ահա հեռագիրը լուր է բերում նոյն Վարշաւայից մի մեծ, արիւնահեղ ընդհարումի մասին: Բանւորները խուռն բազմութեամբ գրոհ են տուել ոստիկանութեան դէմ և սպանել են մի ոստիկանի: Վրայ են հասել ամեն կողմից կօզակներն ու ոստիկանական գործակալները, բայց բազմութիւնը յետ է մղել նրանց՝ գոռալով. „Մա՛հ Թագաւորին"... Զօրքը եկել է գիշեր ժամանակ և կրակ է արել բանւորների վրայ. Հետեւանքը—8 դիակ բանւորներից, 8-ը՝ զինուորներից և 30 զինուոր վիրաւորուած:

Նշանակալից, յուսատու իրողութիւններ են . . . Ընդհարումներ, պարբերական խռովութիւններ ծագում են Ռուսաստանի ամբողջ տարածութեան վրայ, մի օր Օդեսսա, միւս օր Ռիգա, միւս օր այս կամ այն երկրագործական շրջանում, գիւղացիների մէջ: Բռնապետութիւնը կորցրել է գլուխը: Հասե՞լ է արդեօք „Տիեզերական Բաստիլ"-ի խորտակման ժամը . . .

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

* * *

Հռչակաւոր քիմիկոս և ֆրանսիական արտաքին գործերի նախկին մինիստր Բերտոլէ՝ ի պատասխան մի երկու պարոնների դրած հարցումներին՝ Սասունի անցքերի և հայկական հարցի առիթով հետեւեալն է ասել.

„. . . Տաս տարուց իվեր ընդհանուր ցասումն են յարուցանում այն գազանութիւնները, որ անդադար գործ են դնում անմեղ մարդկանց՝ ծերերի, կանանց ու երեխաների վրայ քրդերը՝ համիդիէ գնդերի և թիւրք զօրքերի ու վարիչների աջակցութեամբ: Բերլինի դաշնագրով խոստացուած ռէֆօրմները մշտապէս և անամօթաբար յետ են մղել:

„Ֆրանսիական կառավարութիւնը 1895-ի նոյեմբերին, իմ առաջարկութեամբ, ուղարկեց իր նաւատորմը Արշիպելագոսի ջրերը և դա արգելք եղաւ տարածելու հայոց կոտորածները Սիրիայի ազգաբնակութիւնների մէջ, որոնց սպառնում էր նոյն աղէտի դարձը, որ պայթել էր նրանց գլխին 30 տարի առաջ:

„Այն հրահանգները, որ ես ուղղել էի Կ. Պօլսի մեր դեսպան պ. Կամբօնին, պաշտպանել են այդ վերջինի կողմից մի այնպիսի ուժով ու եռանդով, որ արժանի են ամեն ներբողների . . .

„Սակայն Ֆրանսիան այնքան հզօր չէ, որ գործէ մեն-մենակ՝ միջազգային այն հակառակութիւնների, փառասիրութիւնների ու շահերի մէջ, որոնք մինչև օրս անդամալուծել են մեր բոլոր ճիգերը և ազատ ընթացք են տուել Հայաստանի մէջ կատարւող ոճիրներին . . .

„Ես ճանաչում եմ մէկին, որին սրանից 8 տարի առաջ մի հեղինակաւոր անձնաւորութիւն (մի մեծ պետութեան դեսպան) առաջարկել է մտերմական ձեւով—ինչպէս նաև ուրիշ կառավարութիւններին—բաժանել օսմանեան կայսրութիւնը" . . .

Պատասխանելով իր խօսակցի այն հարցին, թէ ինչ ձեւի լուծում կարող է ստանալ հայկական խնդիրը՝ ինքնավարութեան թէ որևէ խնամակալութեան ձեւով,—Բերտոլէ ասաց.

„Բացարձակ անկախութիւնը այդ դժբախտ ազգաբնակութեան համար՝ կը հանդիպէր—ներկայումս—գրեթէ անյաղթելի դժւարութիւնների, հէնց այն պատճառով, որ կայ ցեղերի այլազանութիւն և մանաւանդ անվերածելի հակառակութիւն կրօնների, որոնք պայքարի մէջ են:

„. . . Ես կողմնակից եմ եւրոպական պետութիւնների մի հաւաքական գործողութեան, որը վերջ դնէր այդ գազանութիւններին, և ես համոզուած եմ, որ մի քանի պետութիւնների կորովի պահանջի առջև, սուլթանը—չնայած Կայզերի ծածուկ հովանաւորութեան, որը դարձրել է նրան վերջին Բալկանեան անցքերի միջոցին այնքան ամբարտաւան—հարկադրուած կը լինի զիջել ու վերջ դնել իր զինուորների վայրագութիւններին".

* * *

Անգլիական Daily News լրագրի Պարսկաստանի թղթակիցը հետեւեալ կերպով է նկարագրում Սասունի վեր-

ջին անցքերը, „Կրակը և սուրը Հայաստանում" վերնագրով
թղթակցութեան մէջ (յունիս 13).

„Թիւրքաց իշխանութիւնները, տեղեկացած լինելով, մի քանի ժամանակ առաջ, որ Անդրանիկը Սասունում է եւ որ նա պատրաստութիւններ է տեսնում պաշտպանելու թիւրքերի յարձակման դէպքում, սկսեցին վաղաժամ, մարտ ամսում, կենտրոնացնել զօրքեր ու քրդեր Սասունի շուրջը:

„Հայերի կողմից ուղղակի գրգռումները բացակայելով՝ թիւրքերը գրգեցին լատկան եւ պատրկան քիւրդ ցեղերին՝ յարձակուել գործել Կէլիէկըզման գիւղի վրայ. դրա նպատակն էր դիմադրութիւն առաջ բերել եւ յայտարարել հայերին որպէս ապստամբներ, որպէս զի ընդունելի պատրուակ լինէր՝ իրագործելու Ջարդի ծրագիրը, կատարեալ բնաջնջումը Սասունի, որ համարւում է հայկական շարժման պատւարը:

„Թիւրքաց դիտաւորութիւնները յայտնի դառնալով՝ 30-ից աւելի հայ գիւղերի ժողովուրդը ապաստանեց Կէլիէկուզան, ուր Անդրանիկը ամրացած էր իր մի քանի հարիւր հետեւորդներով: Չնայած կատաղի յարձակումներին եւ ռմբակոծութեան՝ հայոց դիմադրութիւնը շարունակւեց մինչեւ 3 մայիս, երբ որոշւեց քաշւել դէպի Տալւորիկ: Դեռ յայտնի չէ վերջինիս վիճակը. երկիւղ կայ, որ նա բոլորովին կործանուի":

Նոյն լրագրի Կ. Պոլսի թղթակիցը իր յունիս 8-ի թղթակցութեան մէջ՝ խօսելով սասունցիների շարժման ու թիւրքերի բռնութիւնների մասին, վերջացնում է հետեւեալ խորհրդածութիւններով.

„Ներկայ բանկման ամենածանրակշիռ հանգամանքն այն է՝ որ սա մի մասն է կազմում այն նախագծի, որի նպատակն է՝ դնել հայերին իրենց մահմէդական հարեւանների մշտական սարսափի տակ: Սա մի անարգանք է եւ բօսպական դիւանագիտութեան համար, որ հանդուրժում են հայ ազգաբնակութեան մշտնջենական չարչարանքը: Կարելի է ընդունել, որ արեւմտեան պետութիւնների համար դժւար է միջամտել առանց Ռուսաստանի աշխատակցութեան, բայց եթէ նրանք տրամադիր լինէին միաբան ազդու գործեր անել, Ռուսաստանը, հաւանօրէն, կը միանար նրանց: Մեր երկիրը (Անգլիան) թէեւ ուրիշներից աւելի պատրաստութիւն է ցոյց տալիս՝ ուշադրութիւն հրաւիրելու Հայաստանում տեղի ունեցող հարստահարութիւնների ու յոռի վարչութեան վրայ, բայց ամենեւին չէ խօսել վճռականութեամբ արդարութիւնը ապահովելու համար":

* * *

Ռուսաստանի ազատամիտ կուսակցութեան օրգան՝ „Ռուսսկիա Վէդօմոստի" լրագիրը հետեւեալն է գրում իր մի խմբագրականի մէջ.

„Տաճկաստանում նորից սուր կերպարանք է առնում հայկական խնդիրը... Ցաւնւարի վերջերից Սասունի շրջանում թիւրքերն ու քրդերը փոքր առ փոքր սկսեցին թալանն ու բռնութիւնները. մարտի վերջերից՝ գիւղերի աւերումը դարձաւ սիստեմատիկ: Ազգաբնակութիւնը քաշւեց լեռները՝ հայ ապստամբական խմբերի հովանաւորութեան տակ: Ներկայումս քսանհազարեւոր տաճկական բանակը եւ տասնեակ հազար քրդեր պաշարում են լեռները: Թիւրքերը շտապում են, աշխատելով շուտ վերջացնել գործը: Նրանց նպատակը պարզ է,—ուզում են Սասունը միանգամ ընդմիշտ դարձնել անվնաս... Հասկանալի է, թէ ինչու հայերը յուսահատօրէն դիմադրում են թիւրքաց ծրագիրներին:

„Հայերի մղած կռիւը թիւրք կառավարութեան դէմ նոյն նպատակն ունի, ինչ եւ մակեդոնացիներինը: Նրանք ուզում են զատել գերակշռող հայ բնակչութիւն ունեցող վեց վիլայէթները եւ կազմել մի շրջան, որ իրեն գլուխ պիտի ունենայ քրիստոնեայ կառավարիչ, ուրիշ խօսքով՝ նրանց ուզածն է ինքնավար մի դրութիւն, նման Կրէտէին: Միանգամայն հետեւողական է թւում, որ դիւանագէտները ընդունեն այդ ինքնավար ձեւի հնարաւորութիւնը նաեւ Հայաստան վերաբերմամբ: Ինքնավարութիւնը միակ ճանապարհն է, որի միջոցով կարելի է հասնել երկրի ապահով խաղաղացման: Այդ հանգամանքին լաւ գիտակից են իրենք դիւանագէտները, թէեւ մինչեւ օրս վաղաժամ են համարել նրա իրագործումը Հայաստանի եւ Մակեդոնիայի մէջ:

„Ինքնավարութեան տեղ՝ Հայաստանը կարող էր ստանալ ռէֆօրմներ, որոնք ապահովէին նրա ազգաբնակութեան համար գոյութեան մարդավայել պայմաններ: Սակայն Մակեդոնիայի հետ արւած փորձը ցոյց տւեց, որ մինչեւ իսկ այնպիսի երաշխաւորութիւններով ապահովւած Միւրցտէգի ծրագիրն էլ կատարելապէս չէ համապատասխանում իր նպատակին, շնորհիւ խուլ, բայց յամառ դիմադրութեան, որ անում է թիւրք վարչութիւնը: Բանի որ կարելի է սպասել, որ ոչ վարչութեան դիմադրութիւնը, ոչ էլ Եըլդըզի դաւերը չեն դադարելու, ուստի հաւանական է դառնում, որ Մակեդոնիան կըստանայ իր ընդհանուր քրիստոնեայ նահանգապետը: Այս ուրեմն խելացի ու գործնական կը լինէր՝ Հայաստանի վերաբերմամբ չ'անել փորձեր նւազ արմատական ռէֆօրմներով":

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԵՑԻ

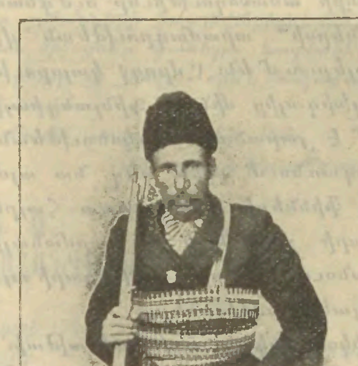

Դարձեալ մի ընկեր կորցրինք:

Երրորդ ընդհանուր ժողովը հազիւ վերջացած, որին մասնակցում էր իբրև Վանի Կենդրոնական կօմիտէի պատգամաւոր,—նա՝ լի տպաւորութիւններով և ոգևորութեամբ, շտապում էր Վասպուրական, հաղորդելու անհամբերութեամբ իրեն սպասող ընկերներին նոր ծրագիրներ, նոր յոյսեր: Բայց տեղ չհասած, կաւի բռնւեց թշնամու հետ և նահատակւեց (տես երես 80):

Բնիկ վանեցի էր Յովհաննէսը, ուսած այդ քաղաքի մէջ, յայտնի՝ ընկերների շրջանում, իբրև վերին աստիճանի աշխատաւոր, համեստ ու ձշգապահ: Տարիներ առաջ յարեց յեղափոխութեան և դեռ 1897 թւին մասնակցեց Խանասօրի արշաւանքին՝ մարտիկ զինւորների շարքում: Այնուհետև ամբողջապէս նւիրւած Վանի գործերին, նա աշխատակցեց Վազգէնին, մասնակցեց կենտրոնական կօմիտէի աշխատանքներին, ուղեկցեց Վարդգէսին, յաճախակի պտոյտներ արեց գաւառներում կազմակերպական գործերով, և շատ անգամ զէնքի փոխադրութեամբ զբաղւեց: Վերջին տեսակի ձեռնարկների միջոցին, նա քրդերի հետ մի անգամ էլ ընդհարումն էր ունեցել և իրաւունքով կարող էր յարգելի տեղ բռնել կռիւների մէջ մարզւած ընկերների շարքերում:

Յարգանք սրբի յեղափոխականին:

(Կենսագրութիւնը ապագայում)

ԱՄՍԱԼՈՒՐԵՐ

* * *

Լոնդոնի լրագիրների մէջ կարդում ենք.

„Արևելեան հարցի մասին լինելիք Միջազգային խորհրդաժողովի կարգադիր կոմիտէն երէկ առաւօտեան յունիսի 14-ին, ժողով գումարեց՝ նախագահութեամբ պարլամենտի անդամ՝ պ. Ստէֆէնսընի։

„Այդ ժողովին կարդացուեց իտալացի իշխան Օդեսկալկիի մի նամակը, որի մէջ ասուած էր, թէ բովանդակ Իտալիայի մէջ օրէցօր աւելի և աւելի ուժեղանում է տրամադրութիւնը՝ ի նպաստ կ. Պոլսում կատարուելիք իրական փոփոխութիւնների։ Իշխանը սրտագին ողջունում է առաջադիմութիւնը այն ընդարձակ միջազգային շարժման, ծրագրուած համաձայն մարդասիրական պահանջների, որոնք սահմանում են հաւասար իրաւունքներ բոլորի համար։

„Ֆրանսիացի դը Միրպուա առաջադրեց թարգմանութիւնը երեք որոշումների, որոնք պիտի ներկայացուեն առաջիկայ միտինգին։ Ահա որոշումները՝ 1) Յանձնարարել Պարիզի, Հռովմի և Լոնդոնի դիւանատներին՝ ընդունել այնպիսի միջոցներ, որոնք առաջ մղէին արդարութեան ու մարդկայնութեան դատը թիւրքաց կայսրութեան բոլոր նահանգների մէջ. — 2) Հրաւիրել բոլոր ազատ ժողովուրդներին գործակցել՝ օգնելու համար թիւրքական վատ վարչութեան զոհերին. — 3) Յայտարարել, որ ժամանակը հասել է, երբ պետութիւնները պիտի թախանձեն առաջ բերել թիւրք կայսրութեան վարչութեան մէջ այնպիսի փոփոխութիւններ, որոնք ապահովէին օրէնքի և կարգի պահպանումը“։

*

Էջմիածնի գաւառապետ Շմերլինգի վրայ արած տեռորական փորձի առիթով (տես „Դրօշակ“, № 3), մեզ գրում են հետևեալը.

„Գաւառապետ Շմերլինգ՝ հայոց եկեղեցական կալուածները յափշտակող կոմիսիայի ամենաեռանդուն անդամն էր։ Հայատեցութեան և ստորութեան մէջ իր հարևան գաւառապետ Բօգուսլաւսկուն հետևելով, նոյնիսկ նրանից էլ առաջ է անցել։ Թիւրքահայ գաղթականներին հարիւրներով բանտարկում, գանակոծում էր և հասարակութեան ներկայութեամբ ծերունիների մազերն ու միրուքը փետում անամօթաբար։ Մինչև կալուածական խնդրի առաջ գալը, Շմերլինգ համարւում էր սովորական գաւառապետներից մէկը։ Իսկ երբ հարց եղաւ Շմերլինգին ուղարկել Իգդիր և Իգդիրի գաւառապետ Բօգուսլաւսկուն, իբրև կատարեալ դահճի, փոխադրել Էջմիածին, Շմերլինգ իր „բարեխղճութիւնը“ փոխեց ծայրայեղ անբարեխղճութեան, որպէս զի անգթութեան մէջ գերազանցի իր արժանաւոր կօլլէգին և կառավարութեան աչքում պահպանի „նաչալնիկական“ վարկը։ Նրա բացարձակ գազանութիւնների և լրբութիւնների պատասխան պիտի համարել կատարուած տեռորական գործողութիւնը, որ երկրորդ փորձն է նրա վրայ“։

*

Ռուսաց „Սոցիալիստ-Յեղափոխականների“ կուսակցութիւնը մօտերս հրատարակեց մի գրքոյկ, նուիրած Կովկասեան հայերի վերջին շարժումներին։ Գրքոյկը կոչւում է „Ինչո՞ւ են հայերը ապստամբւում“ և պատկանում է Ֆ. Վ. Օլխովսկու շնորհալի գրչին։

*

Վաղարշապատից գրում են մեզ հետևեալը.

„Հեռագիրը արդէն լուր բերեց, որ Էջմիածնի հին պրօկուրօր Կանչելիի տեղ՝ նշանակել են նորը, նախկին փաստաբան Ֆրինկէլը, որը մինչև այժմ լոկ պաշտօնակատար էր։ Վերջինի քաղաքականութիւնը, ինչպէս երևում է, հոգևորականութեան գլխի տակ „փափուկ բարձեր“ դնելն է, կամ աւելի ճիշդ կը լինի ասել՝ առայժմ նա ոչ մի կերպով չի արտայայտում իր „գոյութիւնը“։ Տեսնենք, ինչ ցոյց կը տան գալիք օրերը։ Տարայ սկզբին՝ կառավարութեան նշանակած հայոց եկեղեցական կալուածների կառավարիչը, վաղարշապատցի խանութպաններին առաջարկում էր—կամ նոր պայման կապել իր՝ կառավարութեան ներկայացուցչի հետ, կամ թէ երեք օրւայ ընթացքում դատարկել խանութները։ Ի պատիւ վաղարշապատցի խանութպանների, պէտք է ասել, որ նրանք ինքնաբերաբար, առանց միջամտութեան Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի, կէսից աւելին դատարկել էին խանութները, բացարձակապէս հրաժարւելով պայմանաւորւել կառավարութեան մարդու հետ։ Խնդիրը այդպէս թերի էլ մնացել է՝ մի մասը դատարկած՝ միւսներն էլ հին հաշուով շարունակում են խանութներում նստել առանց ոևէ պայմանի։ Բացառութիւններ կան“։

*

Ստացանք հետևեալ հեռագիրը Կարսից.

„Կառավարութիւնը անսովոր կերպով սաստկացրել է հսկողութիւնը սահմանագլուխներում։ Բոլոր գիւղերը լցրել է սարաժնիկներով. հաղորդակցութիւնը վերին աստիճանի դժուարացել է։ Խուզարկութիւնները վերջ չունին“։

*

Երևանից հաղորդում են հետևեալ փաստը.

„Սրանից մի ամիս առաջ, Երևանում տեղի ունեցաւ ռուսաց նորակառոյց եկեղեցու օծումը, որի հանդէսին ներկայ գտնուելու էր հրաւիրուած նաև Երևանի հայոց թեմական յաջորդը—կաթողիկոսական փոխանորդ վարդապետը, որը և պատրաստւում էր անձամբ ներկայ լինելու։ Անմիջապէս գաղտնի կոմիտէի կողմից մարդիկ են ուղարկւում մօտը՝ յայտնելու, որ չ՝երթայ, թւելով այդ եկեղեցու օծման հանդէսին հայոց առաջնորդի պաշտօնական ներկայութեան բոլոր անյարմարութիւնները։ Փոխանորդ վարդապետը վստահացել էր չ՝ընդունել Կոմիտէի բարեկամական խորհուրդը։ Այդ պատճառով վերջինը, երկրորդ անգամ, իր ներկայացուցիչներին ուղարկում է, այս անգամ արդէն Դաշնակցութեան կնիքով կնքած պաշտօնական գրութեամբ, որի մէջ ասած էր, թէ չհասակերպելու դէպքում, պատասխանատու է Կոմիտէ առաջ։ Դաշնակցութեան կնիքը — պատիւ նրան — իր ազդեցութիւնը ունեցաւ։ Հետևեալ օրը վաղ առաւօտեան, վարդապետը փոխանակ ռուսաց եկեղեցի գնալու, ուղևորւել էր Էջմիածին“...

*

Հաւասի դործակալութիւնը յունիսի 21-ից կ. Պոլսից հեռագրում է հետևեալ լուրը.

„Հաւաստիացնում են, որ Անգլիան սպառնացել է թիւրքաց կառավարութեանը՝ մի նաւային ցոյցով, եթէ բաւարար միջոցներ ձեռք չ՝առնուին՝ արգելելու հակահայկական բռնութիւնների կրկնութիւնը“։

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՐ

ՊՍՏՃԷՆ

Պալքանեան շրջանակ. ժողովի 21-րդ նիստի որոշման

Պատգամաւորական ժողովը՝

Նկատելով որ Պուրկազի մէջ դոցուած 28 մնտուկի խնդրոյն մէջ, առանց ոեւէ մեղադրութեան, քանի մը ընկերներ յանիրաւի ամբաստանուած են, որոշեց իր անուանով Դաշնակցութեան պաշտօնական օրգանին մէջ հրատարակել հետեւեալը.

„Յայտարարութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պալքանեան շրջանի պատգամաւորական ժողովին.

„Պուրկազի մէջ կատարուած 28 մնտուկի գողութեան խնդիրը՝ Դաշնակցութեան կարեւոր մարմիններու միջոցաւ մանրամասնին կերպով քննուած ըլլալով՝ պարզուած է թէ այդ գործին մէջ մեղաւոր հանդիսացած են Կարապետ Մարտիրոսեան (զէնքերը ծախող), Մաքսուտ Պալիկեան (աջակցող ժամագործը) եւ Ա. Ա. (Մարտիրոսեանին դիւրութիւն տուող՝ Ռումանիա փախչելու համար)։

„Այդ մեղաւորներուն պատիժը որոշելն ու գործադրելը յանձնուած էր Պոլսոյ պատասխանատու մարմիններ, որ հետեւեալ վճիռը տուաւ. — ա) Մահուան պատժի ենթարկել Կարապետ Մարտիրոսեանը, ինչ որ արդէն գործադրուեցաւ. բ) Տուգանքի ենթարկել Ա. Ա., որմէ գանձուած է 1,000 ֆրանք. գ) Իսկ Մաքսուտ Պալիկեան Եգիպտոսի մէջ բնական մահուամբ մեռած ըլլալով՝ անոր վերաբերեալ որոշումը չի գործադրուած։

„Զէնքերու եւ փամփուշտներու մէկ մասը երեք տարի առաջ ետ առնուած են։

„Կը յայտարարենք որ մեր ընկերներէն՝ եւ համակրողներէն վարձու եւ ուրիշներ՝ մասնակցութիւն չեն ունեցած այդ աղաղակ գործին մէջ“.

Հ. Յ. Դ. Պալքանեան շրջանի
Պատգամաւորական ժողով

ՆԻՒՐԱՏԻՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՆ *ստացած է՝*

Ռուսաստան. Տաշկենտից՝ Վարդան Խանի միջոցով 50 ռուբլի, նիւրատուներն են՝ Քէլեսեան 25 ռուբլի, Դիզակ 10, Առքսեան 10, Թաղէոս 5 ռուբլի։ Կովկ. Ք. Ք-ից Դարմշտ.-ի մի ուսանողի միջոցով 50 ֆրանք։ „Դրամ“ կ-ից 5,000 ֆրանք։

Գերմանիա. Դարմշտատի ուսանողներից՝ ի նպաստ երկրի կուռողների 24 ֆր., Միւնխենից Տ. Յ. 25 ֆրանք։

Յունաստան. Պիրէից՝ Վտարանդի 7 ֆրանք։

Աւստրիա. Վիէննայից՝ Տիգ. Ալ. 10 ֆր. 45 սանտիմ.

Ռումանիա. — Բրայիլայից՝ Խաչ. Յակ.-ի միջոցով 186 ֆր.՝ հանգանակուած ի նպաստ Անդրանիկի։ Նոյն տեղից, Մ. Մ.-ի միջոցով, տեղւոյն Կարմիր Խաչի 9 անդամներէ 150 ֆր.՝ ի նպաստ Անդրանիկի։ Բուքրէշից Ե. Հ.-ի միջոցով 400 ֆր.՝ հանգանակուած ի նպաստ Անդրանիկի։

Շվէյցարիա. — Հայնֆելդեր ք-ից Ծերունեանի միջոցով 16 ֆր. 35 սանտիմ. նուիրատուներն են՝ Ս. Քէհիայեան 2. 5 ֆր., Մ. Երիցեան 2. 5, Մ. Աբէլեան 2. 5, Մկո 2. 5, Փրայտուիկ 3. 75, Վարդգէս 2. 5 ֆր.։ Լօզանից օր. Ս.-ի միջոցով, հայ ուսանողների տուած երեկոյթից՝ 200 ֆրանք, Ժընէվից տիկ. Ա.-ից 37 ֆր., Լ. Մ. 3 ֆրանք։

Ընդհանուր գումար 6918 ֆրանք, 80 սանտիմ, 50 ռուբլի։

ԲԱԼԿԱՆԵԱՆ *կեդր. կոմիտէն՝*

Փիլիպէ. — Հեթում-Գագիկ խ. 20 լէվ, Արեւելեան խ. 27, Վրէժ խ. 80, Տարօն խ. 25, Սրեւելեան խ. 12. 50, Հեթում-Գագիկ խ. 33, Տ. Ք. 10, հանգանակութենէ մը 510 լէվ եւ 495 ֆր., Արեւելեան խ. 20, Ոսկեհանից 25, Հեթում-Գագիկ խ. 27, Վազգէն խ. 10. 80, Ղարիպ 5, Շաբէ կանանց խ. 168. 10, օրիորդաց Կարմիր Խաչ խ. 154, Տարօն խ. 23. 50, Եշերից 60 ֆր., Վասպուրական խ. 60. 70, երգեցիկ թատերասիրաց խումբի տուած ներկայացման հասոյթ 310, լսարանի հասոյթ 200 լէվ։ Ընդամէնը 1726. 60 լէվ, 555 ֆրանք։

Սոֆիա. — Անդրանիկ խ. 22 լէվ, Թաթուլ Զարմանեան խ. 40, Սերոբ-Աղբիւր խ. 60, ինչոյթի մը մէջ հանգանակուած 100, Անդրանիկ խ. 40, Սերոբ-Աղբիւր խ. 30, Մ. Մանուէլեան 20, Սեպուհ խ. 100, Փէդայի խ. 39 լէվ։ Ընդամէնը 391 լէվ, 60 ֆր.։

Պուրկազ. — Մամնաճիւղէն 100 լէվ, Օժանդակ խ. 57, Մասնաճիւղ. 200, Մամնաճիւղ. 200, Օժանդակ խ. 30 լէվ։ Ընդամէնը 587 լէվ։

Ռուսճուք. — Սամսվիտ 150 լէվ, Գործիշի յանձնուած 124 ֆր.։

Շումէն. — Դաշնակցական ընկերներէ 68 լէվ։

Սիլիստրէ. — Դաշնակցական ընկերներէ 175 լէվ։

ՌՈՒՄԱՆԻԱ՝

Բրայիլայի ենթակոմիտէն ստացեր է՝ Թորգով 6 ֆրանք, Արբիկ 3, Ջան 5, Եւոում 4, Վազգէն 5, Խաւրդիլ 5, Շընտօլ 10, Խնձոր 10, Նուռ 6, Սալնոյ ձոր 5, Թափառական հայ 5, Հայաստան 10, Վարդերես 10, Առվրտայ 3, Կլիկուտի 1, Զինասէր 3, Մ. Գործիշ 20, Մ. Ազգասէր 40, Մ. Սպասար 15, Ա. Ինքնահիշխան 10, Ն. Արեւստազէտ 5, Ն. Ց. Աշխատող 3, Ս. Աջուայ 3 ֆրանք։

ԱՅՐՊԱՅԱԿԱՆԻ *կեդր. կոմիտէն՝*

№ 7 հանգանակութեան թերթով.

Տիկին Մ. Ժ. 700 դրամ, Մարիամ եւ Շուշանիկ 500, Ոմն 500, Ախպէր 1,000, Մ. Պ. 350, տիկին Թազագիւլ 300, Ա. Բ. 400, Ա. Բ. 400 եւ 500 հատ փամփուշտ, Շահ 200, Ոմնմի 300, Ատուռածատուր 200, Նիկոլ Մել. Բար. 250, Ոմն 500, Նունիա 100, Ս. Աղբիւր 500, Բ. Ռ. 400, Հայկ 200, Զարեհ 174, Իշխան Ա. 200, Ոմն հաւակրող 400, Բամբակ 200, Աւետիք 300, Աֆթ. 400, Բաժակ 100, Ոմն 100, Ջոն 50, Տիկին 100, Ա. եւ Ս. 60, Մ. եւ Ա. 60, Գոնտարիկ 100, Պէտրիշ 50, Ոմն 50, Ա. եւ Գ. 100, Ե. Ֆ. 100, Մ. Ղ. 50, ճանապարհորդ 250, Անցագրութիւն 150 Գասպարեան 50, Ոմն 50, Ղազարոյնքեր 80, Թամար 50, Դամբչի 100, Ոմն 80, Ոմն 50, Շաւիղ 50, Ազիզ 50, Ա. 50, Ե. Խաչատուր 50, Փարտակարանցի 50, Լուսափայլ 50, Մնտ. Թադէոս 70, Բյուրական 50, Աղոր 50, Արարատ 50, Ա. Խ. Փ. 80, Սիրանոյշ 50, Զ. Զ. 100, Ց. Ա. 50, Ղազար Վ. 100, Անդրէ 100, Ա. Պ. 7774, Բ. Ֆ. 2350 դրամ։

№ 18 հանգանակութեան թերթով.

Քրիստոնեակ 100 դրամ, Ոմն 50, Ոմն 60, Ընկերութիւն 50, Ոմն 50, Կամոն 150, Հուր 60, Խաղութիւն 50 դրամ, Ստէփան եւ Միհամիշ 100, Տիկ. Ջաւահեր 200, Խաչատուր 50, Ոմն 60, Բալասան 50, Վարսենիկ 50, Սմբատ 50 դրամ, Փիան 50, Նազար 100, Ա. Ա.-ից 100, Մ. Տ. 8 50, Տիկ. Դոր. 100 դրամ։

Վրէժ քաղաքի խմբերից՝ Ախպէր խմբ. ներկայացումից 1072 դրամ 20 կոպէկ, պատտանական նէրքներ 249, ամսավճարներ 262, Կայծակ խմբ. 32, Գարուն խմբ. 85, Մարտ, Երկնք, վիճակախ. եւ անդամ. 287, Նոր հոսանք Ա. երեկոյթից 100, Քրդինք խմբ. քուֆէթից 104 դրամ։

Նոր-Զուղայից՝ հանգանակ 100-ի տունդանանով Ց. Պ. 1,000 դրամ։ № 111-րդ ոտացականով Յ. 500 դրամ։

Մարաղայ խմբից 367 դրամ 25 կ., Ռաշտ ք. խմբերից՝ Փունջ խմբ. 225, Փաղսխի միջոցաւ 590, Փիրաբաղարից 100, Ա. տոնախմբութիւնից 10, Կայծակ խմբ. ներկայացումից խնձոյքներից եւ ամսավճարներից 111 դրամ 40 կ., Մեղու խմբ 137, Մ. Մ. Ց. 5, տիկ. Շ. Մ. Պ. 5, օր. Բ. Մ. 8. Ա. Մ. 10, Գ. Մ. Պ. 10, Ոմն 5։ Ղազլինից՝ Աբգար. խմբ. 100, վիճակախաղից 500, Արծագանք խմբ. ներկայացումից 100 դրամ, ամսավճարներ 100, Գոմ 200 դրամ, Լ. Բարդեղ. միջոցով 200 դրամ, Ընգելի Սէր խմբ. հանգանակութիւն № 15 թերթով 419, Թէհրանից Մ. Բ.-ի միջոցով 400, Պարքուշից Պ.-ի միջոցով 500 դրամ։

№ 15 հանգանակութեան թերթով.

1903 թիւ 6 դրամ, Ս. Ջ. 6, Ա. 10, Ա. 5, Բ. Գ. 5, Ի. Ջ. 10, Մի ոմն 20, Օտար 50, Ախ 20, Ցոյն հավատս 5, Ա. 5, Խնազոյ 10, Պետ 10, Խոսք 5, Մի ոմն 10, Ալէքսան Տէր Զաքարեան 10, Մի ոմն 10, Մի ոմն 10, — 10, Միխաքնլիս 10, Հայկ 3, Խաչի 20, Ոմն 10, — 29, Մի ինչոյքում 60, Միզաթ 20, Մարդ 15, Մամգունի 10, Անդրանիկ 20, Ք. եւ Ի. 5 դրամ։

Վրէժում հանգանակուած՝ Ախպէր խմբ. 293 դրամ, Գարուն խմբ. 238, Նոր հոսանք Ա. խմբ. 55, Նոր հոսանք Ա. խմբ. 36, Կայծակ խմբ. 80. դ. 50 կ., Քրտինք խմբ. 30, Ծիածան խմբ. 172, Կարօ խմբ. 70, Ռաշտից 225, Ընգէլից 225, Թափառիկից 71, բժ. Ա-ից 20, մի Պ-նից 56 դ. 20 կ., Ն Ն 100, Բ.-ից 50, Ընգելի № 14 թւով 545, Շահրուզ № 9 թւով 800, Սաւզբվար № 8 թւով 925 դրամ։

Մեր խմբագրութեան հասցէն՝
Rédaction du „Droschak“, Genève (Suisse)